Universiteit
Leiden
The Netherlands

Joodse burgers in Zutphen: onteigening en rechtsherstel: onderzoek in opdracht van gemeente Zutphen

Meurs, W. van; Slaman, P.; Oprel, M.

Citation
Meurs, W. van, Slaman, P., & Oprel, M. (2022). *Joodse burgers in Zutphen: onteigening en rechtsherstel: onderzoek in opdracht van gemeente Zutphen*. Nijmegen: Radboud Universiteit. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/3448108

Version:	Publisher's Version
License:	Leiden University Non-exclusive license
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/3448108

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

JOODSE BURGERS IN ZUTPHEN: ONTEIGENING EN RECHTSHERSTEL

Onderzoek in opdracht van gemeente Zutphen

Prof. dr. Wim van Meurs
Dr. Pieter Slaman
Dr. Marieke Oprel

Nijmegen, maart 2022

Joodse burgers in Zutphen: onteigening en rechtsherstel
Onderzoek in opdracht van gemeente Zutphen

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Marieke Oprel
Onderzoekers: Laura de Jong, Pieter Slaman, Mirjam Vriend

Redactie: Susanne Geuze
Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Wim van Meurs, Pieter Slaman, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Zutphen: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, maart 2022).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever: gemeente Zutphen

Afbeelding omslag
Verwoestingen na het bombardement van 14 oktober 1944
© Stedelijk Museum Zutphen

Inhoudsopgave

1. Inleiding 7
Over dit onderzoek 8
Oorlogsverleden en Jodenvervolging 10
Dankwoord 14
Het onderzoeksteam 16

2. Opdracht en conclusies 19
Twee hoofdvragen 19
Conclusies over de onteigeningen 20
Conclusies over het rechtsherstel 21
Vervolg 23

3. Verantwoording 27
Woordkeuze 27
Gebruikte archieven 29
Onze methode 32

4. Onteigeningen 39
Ontrechting en deportatie 39
De Verkaufsbücher 41
Het kadaster en eigendomsgeschiedenissen 42
Burgemeester en Commissaris 43
Beschuldigingen na de bevrijding 46

5. Rechtsherstel 49
Terugkeer uit onderduik of concentratiekamp 49
Rechtsherstel 51
Een steekproef uit kadaster en NBI-dossiers 53
Gemeentebelastingen 54
Teruggaaf van wooneigendom en belastingheffing 56

6. Bijlagen 61
Tabel 1: Steekproef onteigening en rechtsherstel
Zutphen en Warnsveld 61
Literatuur 67
Archieven 70
Websites en kranten 71

1. Inleiding

Mozes Elzas werd op 12 januari 1880 in Zutphen geboren. Aan het begin van de Duitse bezetting woonde hij daar nog steeds: in een eigen huis aan de Deventerweg 141, samen met zijn vrouw Johanna Schulman. Mozes was koopman van beroep. Hij was ook eigenaar van een pand aan de Gasthuisstraat.

Op 2 maart 1942 werden beide panden door de bezetter 'in beheer genomen'. Dat betekende dat Mozes Elzas alle zeggenschap over zijn panden verloor, die feitelijk werden onteigend. Het woonhuis aan de Deventerweg werd al in 1942 verkocht. Het pand aan de Gasthuisstraat volgde twee jaar later. Op dat moment waren Mozes Elzas en zijn vrouw Johanna al niet meer in leven. Hij was op 17 september 1943 in Auschwitz vermoord, zij al op 3 december 1942.[1]

Meer dan honderdduizend Nederlandse Joden werden door het naziregime gedeporteerd tijdens de bezetting. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar de concentratiekampen van Auschwitz en Sobibor. Slechts weinigen van hen overleefden de Holocaust.

Vaak al voor deportatie werden hun bezittingen geroofd: van kunstwerken, hypotheken en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van Joodse eigenaren werden onteigend en een deel daarvan werd doorverkocht.

Ook de meeste Joodse burgers van **Zutphen** werden gedeporteerd, hun huurwoningen ontruimd, hun woningbezit geroofd en inboedels in beslag genomen. Mozes Elzas was een van hen.

Het onderzoek omvat ook de toenmalige gemeente Warnsveld, die in 2005 met Zutphen is samengevoegd.

Meijer Vromen, in Lochem geboren, was bij de Duitse inval bijna zeventig jaar oud. Hij was papierhandelaar van beroep, bestuurslid van de Joodse gemeente en getrouwd met Veronica Cohen. Samen woonden zij op de Deventerweg 81 in Zutphen, een pand dat hij in 1920 gekocht had.

In 1942 werd het pand echter door de Duitse bezetter onteigend en in beheer genomen. De familie Vromen dook in 1943 onder en in datzelfde jaar werd hun woning gekocht door Herman Godefridus Hiemstra, een bekende opkoper van Joods vastgoed. In 1944 werd de familie Vromen gedeporteerd. Zowel Meijer Vromen als Veronica Vromen-Cohen werd op 6 september 1944 vermoord in Auschwitz. Na de oorlog werd opkoper Hiemstra's bezit onder beheer gesteld. Abraham Vromen, de zoon van Meijer Vromen uit een eerder huwelijk, werd toen aangesteld als bewindvoerder over het pand. Pas in 1949 vond uiteindelijk rechtsherstel plaats: de familie Vromen kreeg het huis terug door een zogenaamde minnelijke schikking, een akkoord met de oorlogskoper zonder tussenkomst van een rechter.[2]

Joodse burgers die de kampen overleefd hadden of na de bevrijding hun onderduik konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats.

Bij terugkeer moesten zij of, in veel meer gevallen, hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat het niet vanzelfsprekend was dat ze hun onteigende vastgoed terugkregen. Veel panden waren door de bezetter doorverkocht of hadden in ieder geval nieuwe bewoners.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. In principe werden de onteigeningen en de oorlogskopen nietig verklaard. Daarvoor moest de ontrechte Joodse burger wel een verzoek om teruggaaf indienen. De oude-nieuwe eigenaar kreeg dan vaak te maken met onverwachte kosten: gemeentebelastingen of erfpacht over de jaren van zijn 'afwezigheid'. Reconstructies laten zien dat talrijke berooide Joodse eigenaren hun vastgoed direct weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen voldoen.

In veel gevallen was het een moeizaam en langdurig proces om aan de vereisten van het rechtsherstel te voldoen en met de nieuwe eigenaar tot een 'minnelijke schikking' te komen. In het geval van Meijer en Abraham Vromen duurde het vier jaar.

In het Nederlandse verhaal over de oorlog werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en onteigeningen van hun vastgoed vooral geassocieerd met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting. Afgelopen jaren werd ook steeds nadrukkelijker de vraag gesteld, welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten gespeeld hebben bij de onteigeningen en bij het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per stad. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop hebben inmiddels tientallen steden deskundige historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.[3]

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Zutphen doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolging een gezicht en een levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk in een halfjaar over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven. Vormen die niet gaan over onteigening van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoorden.

Deze opdracht was in die zin beperkt. Ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van de gemeente in onteigening en rechtsherstel. De meerwaarde van deze opdracht ligt juist in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek.

In 2021 en 2022 voeren we in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland nog zo'n tien soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor gemeenten. Deze serie projecten maakt het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we vergaren, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheden van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In onze onderzoeksopdracht is het geen doel om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen en onteigende panden. We hebben het dossier van een aanzienlijk aantal personen en enkele tientallen panden gereconstrueerd. Deze dossiers hebben we niet in verhalende of gestandaardiseerde vorm opgenomen in het rapport. Wél hebben we een aantal voorbeelden opgenomen van personen en panden. Aan de hand van die representatieve voorbeelden laten we zien hoe de procedures van onteigening en rechtsherstel werkten. We laten met de voorbeelden ook zien welke informatie en ingangen de archieven bieden voor de vragen van de gemeente.

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van een moreel oordeel. Vanuit ons huidige perspectief driekwart eeuw later moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel, ook om niet van iedereen heldendom te verwachten. In enkele gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten. Soms probeerden oorlogskopers te versluieren dat ze roofpanden kochten. Soms werd er in de tijd zelf geprotesteerd tegen belastingheffing bij het rechtsherstel. Dat waren voor ons duidelijke tekenen dat hier werd gehandeld in strijd met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen.

Ook was het waardevol om het handelen van een gemeente te vergelijken met wat we uit onderzoek weten over andere steden. Die vergelijking bood enig houvast. Tegelijkertijd moeten we rekening blijven houden met lokale omstandigheden.

Een onderzoeksopdracht naar ontrechting en rechtsherstel vraagt om een moreel oordeel over het handelen van de gemeente. Tegelijk is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide uitersten bieden geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de 'kille, formalistische' aanpak bij het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak is nu van alle kanten kritiek.

Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Elke generatie stelt weer andere vragen aan de geschiedenis. Het zou te ver gaan om zomaar vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Dit rapport omvat na deze inleiding en een samenvatting (hoofdstuk 1 en 2) nog vier hoofdstukken. Het derde hoofdstuk presenteert de verantwoording van de door ons gekozen onderzoeksmethodiek en archiefkeuzes bij de onderzoeksopdracht. In de beide daaropvolgende hoofdstukken worden de processen van onteigening en rechtsherstel en de rol van de gemeente daarin gereconstrueerd aan de hand van het archiefmateriaal. De bijlagen (hoofdstuk 6) bieden in tabelvorm een overzicht van de steekproeven voor onteigening en rechtsherstel. En ook een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties.

Oorlogsverleden en Jodenvervolging

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolging, collaboratie en verzet? Die vraag speelt nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding.

In die driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolging, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Achteraf bezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf weer geschiedenis. Ook nu is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolging blijft zich ontwikkelen.

Nederland en de buurlanden

Als je Nederland vergelijkt met andere Noordwest-Europese landen die bezet waren geweest door nazi-Duitsland, vallen een paar dingen op. De Nederlandse overheid liet zich sterk leiden door de prioriteit van het herstel van de eigendomsverhoudingen en het normaliseren van het economische verkeer. En dat terwijl de geschiedschrijving over de oorlog zo sterk en zo lang werd gekleurd door een goed/foutperspectief. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar de Jodenvervolging kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). Ook wat dat betreft liep Nederland Europees gezien in de pas. In de publieke herinnering kwam steeds meer de nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechtsherstel deel van de omgang met het recente verleden. Inmiddels is dat rechtsherstel zélf onderwerp geworden van een kritische beoordeling. Ook dit is niet typisch Nederlands. We zien het ook gebeuren in Frankrijk, België en de Scandinavische landen.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: wederopbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrechten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om 'snel, streng en rechtvaardig' om te gaan met landgenoten die 'fout' waren geweest in oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich voor regionale **tribunalen** verantwoorden. Onder hen waren politieagenten en **NSB'ers**, maar ook veel bestuurders die op hun post waren gebleven. Een klein aantal kopstukken werd streng gestraft, waaronder Anton Mussert en **Hanns Albin Rauter**. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch herstel. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.[4]

Tijdelijke rechtbanken voor de zuiveringen en bijzondere rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Rauter was de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hij was medeverantwoordelijk voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

Met deze zuiveringen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB'ers, landverraders en opportunisten zou het naziregime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van de Joodse Erkentelijkheid voor de Amsterdammers die de Joodse bevolking hadden geholpen. Het feit dat in geen West-Europees land proportioneel zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef zo op de achtergrond.[5] Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Na de bevrijding

Eenmaal in Den Haag teruggekeerd, organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggaaf van bezit dat door de bezetter en anderen onrechtmatig was toegeëigend. Ook moesten eigendomsrechten worden hersteld. Om dit proces in goede banen te leiden, werd al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Daarbij hoorde ook het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Dat beheerde, in afwachting van definitieve regelingen, het bezit van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van de ontrechten uit de bezettingstijd.

Uitgangspunt was dat de bezitsverhoudingen van vóór de onteigeningen hersteld moesten worden. De Nederlandse staat nam daarin een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor verdelende in plaats van herstellende gerechtigheid. Dat betekende dat de ontrechten net zomin bevoordeeld mochten worden bij het rechtsherstel als de oorlogskopers benadeeld mochten worden. Rechtsherstel werd gezien als een eenmalige en vooral boekhoudkundige handeling.

Het is veelzeggend dat Joodse vertegenwoordigers geen stem kregen in de Raad. Rechtsherstel en teruggaaf betekenden meestal een minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper. Daarbij woog de ongunstige onderhandelingspositie van de een net zo weinig mee als de vraag of de ander schuldig was. De meeste Joodse burgers keerden immers berooid terug. En vrijwel elke koper wist (of had kunnen weten) dat 'zijn' vastgoed uit Joods bezit stamde.[6]

Jodenvervolging en collectieve schuld

In de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldheren, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolg en het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou vergen. Voor het eerst werd er ook gesproken over tweede- en derde-generatie slachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten, en niet begin jaren vijftig zoals oorspronkelijk het plan was.

Deze perspectiefwisseling ontstond doordat de langetermijngevolgen van de bezetting zichtbaar werden, maar ook doordat Nederlanders nieuwe verwachtingen kregen van de overheid. De minimale opvatting van rechtsherstel paste goed bij de beperkte bestaansgaranties en verzorgingsplicht als taakopvatting van de overheid in de eerste naoorlogse jaren. Door de uitbreiding van de verzorgingsstaat veranderde dat. De overheid zag het steeds meer als haar taak om slachtoffers en ontrechten naar vermogen te compenseren.

Excuses voor het rechtsherstel

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofkunst en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijkerwijs hebben zelfs de verwerking van het communistische verleden

in Oost-Europa en de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet verontschuldigingen aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële **tegemoetkoming**. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen 'finaal recht'. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf onteigend Joods vastgoed had aangezocht. En dat de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon had geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

De zogenaamde Maror-gelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) van de nationale overheid voor de tekortkomingen van het naoorlogs rechtsherstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds.

Het verleden opnieuw gewogen

Ook het wetenschappelijk onderzoek verplaatste zich. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daar werd duidelijk dat morele labels van goed en fout, zoals 'collaboratie' en 'verzet', slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekten. Het dilemma van de '**burgemeester in oorlogstijd**' is hiervan slechts één voorbeeld.

Deze nuancering van schuldvragen en meer oog voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen. Van het regeringsbeleid en de politie tot de NS of de Heidemij, maar ook van gemeentelijke overheden.[7]

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB-burgemeester.

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit. Het resultaat was achteraf bezien eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is. Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland net als in andere bezette landen tientallen jaren, vanuit het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dat in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuancering en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

Dankwoord

Bij de uitvoering van deze opdracht konden we bouwen op de prettige samenwerking met burgemeester Annemieke Vermeulen van Zutphen als opdrachtgever en Hendrik Haafkens als projectverantwoordelijke namens gemeente Zutphen. De drukbezochte publieksavond in de synagoge in oktober 2021 onderstreepte het maatschappelijk belang van het onderzoek.

Ron Elsinga en zijn collega's van het Regionaal Archief Zutphen hebben ons uitstekend ondersteund bij het archiefonderzoek ter plekke. Hetzelfde geldt voor de leden van de klankbordgroep onder voorzitterschap van Rik de Lange: Rob Lezer namens de Nederlands-Israëlitische Gemeente De Stedendriehoek, Menno Tamminga, Peter Kooij en John Stienen. Zij hebben bereidwillig onze vragen beantwoord over de historische situatie van Zutphen en zijn Joodse gemeenschap in de oorlog. Ze dachten en lazen bovendien kritisch mee bij de uitvoering van het onderzoek. Ook de kennis van Lex Rutgers van het Etty Hillesum Centrum in Deventer was van grote waarde als het ging om de Joodse gemeenschap en instellingen in de regio.

Door de coronacrisis kon ons archiefonderzoek pas in september 2021 echt beginnen. Dat bleek een voordeel; meer dan een dozijn historici en archivarissen zijn ons met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten voorgegaan. We bedanken hen voor hun bereidheid om eigen ervaringen met ons te delen, onder andere tijdens de Nijmeegse en Groningse online-workshops op 23 juni en 9 december 2021. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Herman de Koning, Hinke Piersma, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archief-technische adviezen konden wij weloverwogen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons een centralere plaats dan in eerdere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en -uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank geldt niet in de laatste plaats het vaste team van Susanne Geuze en Joyce Dekker, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden. Een minder zichtbare, maar niet minder waardevolle bijdrage leverden Marina Kritikou en Annebel Spanjersberg, met een uitgebreide literatuurstudie naar Jodenvervolging en onteigeningen en de samenstelling van een database met personen en panden per gemeente.

Junior-onderzoekers Laura de Jong en Mirjam Vriend voerden voor dit project het leeuwendeel van het fascinerende, maar soms ook moeizame en

monotone archiefonderzoek uit. Noor de Kort, Jelle Lammers en Xia van Beuningen assisteerden hen daarbij, terwijl Annebel Spanjersberg ook de communicatie en organisatie van de serie onderzoeksprojecten voor verschillende gemeenten in de hand hield.

Alleen met zo'n goed functionerend team kon deze uitdagende opdracht in de beperkte tijd tot een goed einde worden gebracht. Bij een onderzoek dat uiteindelijk vooral schaduwzijden van menselijk handelen aan het licht brengt, krijgt zulk teamwork een extra dimensie.

Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoekservaring van gepromoveerde stafleden, maar net zo goed op het talent en de inzet van jonge afgestudeerden.

Wim van Meurs *Pieter Slaman* *Marieke Oprel*

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider 'Lokaal besturen tussen bezetter en burger' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Marieke Oprel, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit. In 2020 gepromoveerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam op een studie over tot vijandelijke onderdanen verklaarde Duitsers, op basis van de archieven van het Nederlands Beheersinstituut, projectleider 'Vermogensonteigening na de Tweede Wereldoorlog' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Pieter Slaman, universitair docent aan de Universiteit Leiden, onderzoekt onderwijs- en beleidsgeschiedenis. Auteur van *Staat van de student* over 200 jaar studiefinanciering en *In de regel vrij* over 100 jaar onderwijsbeleid

Laura de Jong, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis en Actualiteit, Radboud Universiteit (2019)

Annebel Spanjersberg, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit en docent voortgezet onderwijs, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis en Actualiteit (2017) en de eerstegraads docentenopleiding, Radboud Universiteit (2020)

Mirjam Vriend, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleidingen Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2020) en Geschiedenis van Politiek en Maatschappij, Universiteit Utrecht (2021)

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Utrecht

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Noten

1 Joods Monument, nrs. 119349 en 119350; Kadaster Zutphen, perceelnr. F 9266 en B 2535, leggerartikelen 6136, 8414, 9258, 9317, 9589, 9939; Verkaufsbücher, Laufnr. 728.

2 Joods Monument, nrs. 119342, 302139, 333174, 476456 en 617838; Kadaster Zutphen, Perceelnr. B 1546, leggerartikelen 6954, 6326, 9303, 9571; StolpersteineZutphen, https://www.stolpersteinezutphen.nl/persoon/meyer-vromen; Verkaufsbücher, Laufnr. 2148.

3 Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom, 2015); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)' (Amsterdam: NIOD, 2014); Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020); Robin te Slaa, *'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* ([Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017); Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD, 2020).

4 Nele Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009); Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955* (Houten: De Haan, 1989); Marieke Oprel, *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)* (Amsterdam: VU University Press, 2020).

5 Marnix Croes en Peter Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006).

6 Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis*, nr. 2 (2008): 48–52.

7 Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006); Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Gennep, 1999).

2. Opdracht en conclusies

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de **Verkaufsbücher**, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter. In die boeken had het naziregime doorverkocht Joods vastgoed geregistreerd. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die *doorverkocht* waren. De informatie in de Verkaufsbücher werd bij de digitalisering gekoppeld aan kadastergegevens.

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt o.a. het adres van het verkochte pand of panden, de 'verkoper' en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma Pointer (KRO-NCRV) over de 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en de rol van Nederlandse gemeenten.[1] De journalisten benaderden de gemeenten die in de Verkaufsbücher voorkwamen met een verzoek om stellingname, waaronder Zutphen.

Twee hoofdvragen

Het gemeentebestuur heeft toen vastgesteld dat het geen goed beeld had van de rol die gemeente Zutphen destijds speelde bij onteigening en rechtsherstel van Joodse Zutphenaren. Ook de archieven geven geen eenvoudig antwoord op zulke vragen. Gegevens uit de collecties van met name het Nationaal Archief in Den Haag, het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam, het Gelders Archief in Arnhem en het Regionaal Archief Zutphen moesten hiervoor met elkaar verbonden worden. De gemeenteraad en het college van burgemeester en wethouders (B en W) besloten dat vervolgstappen alleen betekenisvol zijn als we de historische feiten kennen. Daarop is een onderzoeksopdracht geformuleerd met twee hoofdvragen.[2]

Vraag 1: ontrechting

De eerste vraag gaat over de ontrechting van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meegewerkt hebben aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandelaar. Hebben gemeenten Zutphen en Warnsveld gebruikgemaakt van de ontrechting van haar Joodse burgers door onteigend vastgoed te verwerven, wel wetend waarom deze panden tegen een vaak lage prijs te koop aangeboden werden?

Vraag 2: rechtsherstel

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar. Van andere gemeenten is bekend dat ze naheffingen en boetes voor gemeente-

lijke belastingen op vastgoed of een erfpachtcanon vorderden voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van het eigenaarschap, zonder enig respect voor het bijzondere slachtofferschap. Zulke lasten dwongen teruggekeerden of hun nabestaanden niet zelden om hun vastgoed direct na teruggave alsnog te verkopen. Hebben ook gemeenten Zutphen en Warnsveld naheffingen en eventuele boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting?

Conclusies over de onteigeningen

Uitvoerig en systematisch archiefonderzoek heeft geen enkele aanwijzing aan het licht gebracht dat gemeenten Zutphen en Warnsveld onteigend Joods vastgoed van de betreffende instanties van de Duitse bezetter zouden hebben gekocht, of zelfs maar overwogen zouden hebben om tot een dergelijke aankoop over te gaan.

1. Ook voor indirecte aankoop van Joods vastgoed via een tussenhandelaar heeft het onderzoek voor Zutphen en Warnsveld geen enkele aanwijzing opgeleverd.

2. De enige uitzondering op deze vaststelling is het voornemen van gemeente Zutphen om de Joodse begraafplaats (en in eerste instantie ook de synagoge) in 1944 'over te nemen'. Alle aanwijzingen duiden hier echter op beheer en instandhouding door de gemeente.

3. In het laatste jaar voor de bevrijding van Zutphen en Warnsveld heeft ook de komst van een NSB-burgemeester niet geleid tot zulke aankopen of pogingen daartoe.

4. Wel blijkt – minder systematisch, maar eenduidig – dat gemeenten Zutphen en Warnsveld met hun uitvoerende diensten de bezetter ondersteund hebben bij de onteigeningen, net als gebeurde door vele andere gemeenten. Denk bijvoorbeeld aan de inzet van de politie of het transport en de opslag van inboedels.

5. Daarnaast zijn er bewijzen dat in Zutphen de burgemeester of andere gemeentefunctionarissen geprobeerd hebben om zeggenschap te krijgen of houden over de verhuur van onteigende panden en het aanwijzen van huurders. Ook deze handelswijze is bekend uit andere steden.

6. Uit de beschikbare oorlogsarchieven blijkt niet dat burgemeester en wethouders of de gemeenteraad in de eerste bezettingsjaren proactief collaboreerden bij de Jodenvervolging, maar ook niet dat ze zich sterk hebben gemaakt voor de Joodse Zutphenaren tegenover de bezetter. Protesten tegen de ontrechtingsmaatregelen zelf – publiek of binnenskamers – zijn niet bekend.

Conclusies over het rechtsherstel

1. Een ruime steekproef voor Zutphen en Warnsveld bevestigt het landelijke beeld dat rechtsherstel door teruggaaf van het onteigende vastgoed in vrijwel alle gevallen heeft plaatsgevonden.

2. Ook in de onderzochte Zutphense en Warnsveldse gevallen verstreken vaak jaren tussen de bevrijding en het formele moment van rechtsherstel. Uit de bronnen blijkt dat wachten op terugkeer van de eigenaar, of op de ontvangst van een rechtsgeldig bewijs van zijn of haar overlijden, een belangrijke vertragende factor was. Hetzelfde geldt voor de vaak moeizame zoektocht naar nog levende erfgenamen.

3. Gemeenten Zutphen en Warnsveld deden op eigen initiatief niet of nauwelijks moeite om zicht te krijgen op het lot van hun Joodse inwoners.

4. Gemeenten Zutphen en Warnsveld maakten niet of nauwelijks uitzonderingen bij de heffing van gemeentebelastingen. Niet op individuele basis, maar ook een kwijtschelding vanwege de oorlogsomstandigheden – in het algemeen of vanwege het bijzondere Joodse slachtofferschap – werd niet overwogen.

5. De verschillende gemeentebelastingen, en met name de straatbelasting, werden tijdens de bezettingsjaren consequent geheven volgens regels die al voor de Duitse inval waren opgesteld. Volgens de Zutphense regels werd over panden die meer dan twaalf maanden leeg hadden gestaan geen straatbelasting geheven.

6. Van protesten tegen de heffing over de oorlogsjaren, door belasting-plichtigen of in de samenleving, was ook na de bevrijding slechts in een enkel geval sprake.

7. In de minnelijke schikkingen tussen oorlogskopers en onteigenden (of tussen de beheerders van hun vermogen) werden betaalde gemeente-belastingen vaak meegenomen in de boekhoudkundige eindafrekening.

8. Een aantal openstaande belastingaanslagen over 1944 voor Joodse onteigende panden zijn in 1946 alsnog betaald aan de belastinginner van gemeente Zutphen. Uit de archieven blijkt niet wie deze rekeningen feitelijk betaald heeft. We weten alleen wiens naam op de rekening stond.

9. Op basis van een reconstructie van informatiestromen is het onaannemelijk dat gemeenten Zutphen of Warnsveld zelf na de bevrijding actief aan de slag zijn gegaan om achterstallige belastingen over de jaren 1943 of 1944 te innen. Niet in de laatste plaats omdat op dat moment niet duidelijk was wie voor deze aanslag zou moeten opkomen.

Bovenstaande conclusies laten zien dat de vraag wie nu 'de gemeente' was, niet zo duidelijk is als op het eerste gezicht lijkt. We moeten onderscheid maken tussen hoe gekozen en benoemde bestuurders handelden in de eerste fase van de bezetting, en hoe zij handelden toen er een NSB-burgemeester was. Die NSB-burgemeester bestuurde zonder gemeenteraad. En de wethouders en andere functionarissen waarmee hij samenwerkte, waren ook door de bezetter benoemd.

Het uitvoerende werk van bijvoorbeeld de gemeentepolitie of gemeentediensten is een kwestie op zich. De vraag hoe zulke diensten hun werk deden, valt buiten ons onderzoek. Wel laat dit onderzoek zien dat de rol en speelruimte van de gemeente beperkt was. Zeker tijdens de oorlogsjaren, toen de bezetter maatregelen dicteerde. Het naoorlogse proces van rechtsherstel verliep grotendeels buiten gemeentebestuurders om.

Met onze 21e-eeuwse blik op de Tweede Wereldoorlog vinden we het bijzondere slachtofferschap van de Joodse bevolking vanzelfsprekend. De conclusies van dit rapport, en ook de bredere vakliteratuur, laten zien dat Nederlandse bestuurders daar tijdens en vlak na de oorlog anders naar keken. Het besef dat Joodse burgers slachtoffers waren, leefde nauwelijks. Sterker nog: een van de leidende principes was juist dat niemand bevoordeeld of benadeeld mocht worden door het rechtsherstel.

In de praktijk betekende dat voor Joodse burgers nog meer indirect onrecht en benadeling. Eigenaren van panden die door de Wehrmacht waren gevorderd, kregen een kleine vergoeding via de gemeente. Voor Joden van wie het vastgoed onder beheer geplaatst was, ging deze vergoeding naar de roofinstellingen. En die betaalden mee aan de deportaties en kampen.

In een aantal gevallen was een Joods pand in de oorlog niet verkocht, maar verhuurd door de ANBO. Soms had de oorlogskoper het pand verhuurd. Pas als de oorspronkelijke eigenaar zijn pand terugkreeg, kon hij de huur opzeggen. Zijn eigenaarschap kreeg dus geen voorrang op de huurbescherming. Sommige nabestaanden emigreerden na de oorlog uit Nederland en Europa. Zij waren vaak niet in de positie om een claim in te dienen bij het NBI, of hadden daar geen interesse in. Zo bleven talrijke oorlogskopers in het bezit van Joods eigendom. De inboedels kwamen zelden of nooit terug, of ze nu waardevol of eenvoudig waren. Dit zijn slechts een paar voorbeelden. Indirect onrecht kwam structureel voor.

Vergelijking met andere gemeenten

Net als voor de meeste kleine en middelgrote steden buiten de Randstad laten de Verkaufsbücher ook voor Zutphen geen afgeronde aankopen van Joods vastgoed zien, waarbij de gemeente eerste koper was. Net als voor Deventer en Apeldoorn leverde de zoektocht naar doorverkoop van 'verdachte' panden aan de gemeente ook voor Zutphen weinig noemenswaardigs op.

Het rechtsherstel verliep in Zutphen traag en bureaucratisch, net als op andere plekken in Nederland. De rol van de gemeente daarin was echter klein. Nationale regels en instanties bepaalden de toon. In Deventer zien we hetzelfde gebeuren als in bijvoorbeeld Apeldoorn en Deventer: heffingen voor straat-

belasting werden na de oorlog doorgegeven of verrekend in de procedures van beheer en rechtsherstel. Net als in andere steden gebeurde dit in Zutphen grotendeels buiten de gemeente om.

De houding van het gemeentebestuur en de ambtelijke diensten in Zutphen is vergelijkbaar met de aanpak op andere plekken in Nederland. Gemeentebestuur en -diensten ondersteunden niet proactief bij anti-Joodse maatregelen, maar er waren ook geen tekenen van weerzin of weerstand. Bij geen van de formeel correcte beslissingen en maatregelen tijdens en na de bezetting is een spoor van empathie te beluisteren. Net als elders markeerde de ambtstijd van de NSB-burgemeester duidelijk meer ijver in het opvolgen van de opdracht van de bezetter, ook met betrekking tot de Jodenvervolging.

Vervolg

Met deze eindrapportage is het archiefonderzoek naar de twee hoofdvragen van de opdracht volgens ons afgerond. De resultaten zijn daarmee definitief. Het kleine restrisico dat andere archieven de resultaten in detail nog corrigeren of aanvullen, staat in geen verhouding tot de onderzoeksinspanning die daartoe nodig zou zijn.

Vervolgonderzoek

In de loop van 2022 zijn de onderzoeken met vergelijkbare vraagstellingen afgerond voor tientallen gemeenten in het hele land. Daarmee ontstaat een representatief beeld rondom onteigening en ontrechting, met patronen en uitzonderingen op lokaal niveau. De goede samenwerking tussen de uitvoerders van deze onderzoeken kan als basis dienen voor een afsluitende conferentie en/of enkele tijdschriftartikelen voor Nederlandse vakgenoten.

Uit dit project en andere gemeentelijke onderzoeksprojecten komen drie wetenschappelijke vervolgonderzoeken naar voren. Het eerste is een nationaal onderzoek naar de rol van makelaarskantoren in de processen van onteigening, ontrechting en rechtsherstel, op basis van nog beschikbare firmaarchieven. Het tweede is een systematisch onderzoek vanuit het perspectief van de provinciale overheid. Provincies kregen alle aankoopplannen van Joods vastgoed door gemeenten voorgelegd, of zo'n gemeente nou wel of geen NSB-burgemeester had. Het derde is een groot project om de cruciale archieven van het Nederlands Beheersinstituut (NBI) en de Raad voor het Rechtsherstel beter toegankelijk te maken en digitaal te ontsluiten.

Voor vervolgonderzoek om ons beeld van de Joodse geschiedenis onder het naziregime volledig te maken, zijn verschillende richtingen denkbaar. De belangrijkste is waarschijnlijk de verdere reconstructie van levensverhalen door arbeidsintensief archiefonderzoek in collecties en met ingangen die tot nu toe minder gebruikt zijn. De nu al indrukwekkende verzameling van bijvoorbeeld het Joods Monument zou hiermee verrijkt kunnen worden.

Expositie

Onze aanbeveling wat betreft de publieke herinnering aan deze historische gebeurtenissen richt zich niet alleen tot Zutphen, maar tot alle betrokken gemeenten samen. Vervolgonderzoek levert ongetwijfeld nieuwe, waardevolle inzichten op voor steden en regio's. De tientallen vergelijkbare onderzoeksprojecten van dit moment bieden de eenmalige kans om een digitale of rondtrekkende expositie in te richten. Zo'n expositie zou het meest sprekende materiaal uit verschillende projecten en gemeenten bijeenbrengen. Inzichten uit genoemde conferentie kunnen een leidraad vormen voor het verhaal van deze expositie.

Serie rapporten

Tegelijk met dit onderzoek in gemeente Zutphen voert het onderzoeksteam van Advies & Actualiteit van de Radboud Universiteit een tiental vergelijkbare projecten uit. Die onderzoeken zijn voor een twintigtal gemeenten in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland. In al deze projecten hanteren we dezelfde methodiek[3].

De hoofdstukken Inleiding en Verantwoording (hoofdstuk 1 en 3) van de eindrapportages zijn daarom grotendeels gelijkluidend. Dat geldt vooral voor de uiteenzetting van de methodiek met de archiefbronnen, de nationale juridisch-institutionele kaders van ontrechting en rechtsherstel en de vergelijking met andere steden en onderzoeksprojecten.

Noten

1 KRO-NCRV, Pointer, https://pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter.

2 Gemeente Zutphen, college van burgemeester en wethouders, besluitenlijst 22-12-2020, https://zutphen.nl/sites/default/files/Besluitenlijst/Besluitenlijst%2022%20december.pdf.

3 Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, https://www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/.

3. Verantwoording

De gemeente heeft deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwacht zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het omvangrijke bestaande onderzoek over dit thema. Dat begint met een doordachte verantwoording van de gekozen onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan Arische gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheken en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit ingezet om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Roof of ontrechting

Het begrip 'roof' (of formeler, 'ontvreemding') werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term 'roof' laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien.

Toch schiet het woord voor de doelstellingen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel.

Het begrip 'ontrechting' treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport hanteren we daarom het begrip 'ontrechting' als het om de slachtoffers gaat. Gezien de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort. Maar in elk geval past de term 'ontrechting' bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waar dit onderzoek over gaat.[1]

Vervreemding of onteigening

Voor het vastgoed zelf ontbreken de juiste woorden. Juridische termen zijn immers niet bedoeld om het handelen van een misdadige overheid in woorden te vatten. De neutrale term 'vervreemding' zegt juridisch niet meer dan de overdracht van eigendomsrechten, bijvoorbeeld door verkoop of schenking. 'Onteigening' (of 'gedwongen verkoop') betekent dat een overheid vanuit een

algemeen belang – en terughoudend – een burger dwingt om zijn eigendom aan de staat over te dragen tegen een passende compensatie. Elke democratie kent zulke procedures. Bijvoorbeeld voor de uitbouw van infrastructuur en stadsvernieuwing, of bij een noodsituatie zoals na de bombardementen op Rotterdam en Nijmegen.[2]

an zo'n onteigening was tijdens de bezetting geen sprake. Ontrechting van de burger was immers het doel. Ook was geen sprake van proportionele en gerechte compensatie. Streng genomen werd de zeggenschap over een pand onteigend, maar het stond de beheerder vrij om dat pand te verkopen. Na deportatie van de ontrechten bleef de verkoopsom bij een roofbank. Het slachtoffer kreeg geen financiële compensatie voor zijn eigendomsverlies, maar alleen een maandelijkse toelage uit zijn claim op de Niederländische Grundstücksverwaltung (**NGV**), om in een minimaal levensonderhoud te voorzien.

De NGV (ofwel: Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen) was de centrale instantie die het Joodse eigendom vanaf 1941 eerst registreerde en vervolgens liet doorverkopen.

Andere juridische begrippen

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een 'beheerder' (Verwalter) of 'bewindvoerder' (Treuhänder) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden de Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Het stond de beheerder echter vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Ook termen als 'vordering' of 'confiscatie' gaan over de eigendomsrechten van staatsburgers. Maar ze veronderstellen altijd een overheid die alleen inbreuk maakt op deze rechten vanwege een zwaarwegend algemeen belang.

Toch komen we er niet omheen om deze termen te gebruiken om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als 'beheer' – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de criminele intenties van ontrechting (en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie hanteren we zo veel mogelijk het begrippenpaar 'ontrechting' en 'onteigening'.

Rechtsregels en morele normen

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenarenapparaat de opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorzag. Tegelijk deed ze er met de Geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **Verordnungen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de Verordnungen burgers onrecht aandeden.

Verordnungen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar doorgenummerd; bijvoorbeeld Verordnung 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel 'nul en nietig' verklaard worden, maar de Nederlandse instanties konden deels niet anders dan de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

In veel gevallen waren de oorlogskopers van het vastgoed op de hoogte van het feit dat ze onteigende Joodse panden kochten – of ze hadden daarvan op de hoogte kunnen zijn. Desondanks werd hun eigendomsclaim na de oorlog door de uitvoerders van het rechtsherstel niet op die grond in twijfel getrokken. Het principe van de bescherming van privébezit kreeg prioriteit. Zonder bewijs van het tegendeel werd in de praktijk aangenomen dat oorlogskopers te goeder trouw hadden gehandeld.

Om zo snel mogelijk een normalisering van het economisch verkeer te bereiken, koos de Nederlandse staat na de oorlog voor een 'verdelende' in plaats van een 'herstellende' gerechtigheid. Het rechtsherstel mocht de oorlogskopers niet benadelen en de oorspronkelijke eigenaren niet bevoordelen. Zo moest men bepalen wat er gebeurd zou zijn als het vastgoed niet onteigend was geworden, met alle bijbehorende praktische haken en ogen en onrechtvaardigheden. Door dit uitgangspunt deelden twee eigenaren eigenlijk hetzelfde bezit. Van hen werd verwacht dat ze samen tot een redelijke en acceptabele oplossing zouden komen. Dat leidde tot langlopende conflicten over renovatiekosten, huurderving, belastingnaheffingen en dergelijke, en uitgebreide verrekeningen daarvan. De Joodse ontrechten moesten hun herstelde eigendomsrechten feitelijk met anderen delen. Bij de onderhandelingen hadden zij vaak de zwakkere positie.[3]

Gebruikte archieven

In ons eigen werk en de rapporten van anderen worden wel twintig verschillende typen archieven gebruikt om de gestelde vragen te beantwoorden. Toch biedt geen daarvan een volledig en definitief antwoord. Daar komt nog bij dat sommige archieven of delen daarvan tijdens de oorlog verloren zijn gegaan, met opzet vernietigd, of na de oorlog gereorganiseerd of opgeschoond.

We hebben geprobeerd om de betrouwbaarheid van onze antwoorden te verhogen door een combinatie van drie verschillende typen archieven. We onderscheiden hier als hoofdcategorieën politiek-bestuurlijke, archieven administratieve en justitiële archieven, en particuliere archieven en media.

De inventarisatie van Joodse inwoners en vastgoed vormden de basis van dit onderzoek. We zijn daarbij enorm geholpen door vaak jarenlang gedetailleerd speurwerk van lokale Joodse organisaties, historische verenigingen en initiatieven voor het leggen van **Stolpersteine**. Zij zetten zich nog steeds in om de talloze Joodse slachtoffers hun gezicht en verhaal terug te geven. Zulke lokale initiatieven dragen bij aan het nationale overzicht van het **Joods Monument** en omgekeerd.

Zogenaamde 'struikelstenen' in het trottoir voor het laatste woonhuis van gedeporteerde Joden, sinds 1992 in heel Europa geplaatst..

Een online monument voor alle slachtoffers van de Jodenvervolging, met beeldmateriaal en levensverhalen.

Deze inventarisaties zijn zo volledig mogelijk. Vanzelfsprekend gaan ze over de Joodse inwoners, maar ze vermelden – voor zover bekend – ook woonadressen, vaak het laatste adres voor deportatie. Vaak is dat een huurwoning, of het adres waar iemand als vluchteling onderdak heeft gevonden. In een kleiner deel van de gevallen gaat het om wooneigendom. Het percentage woningeigenaren varieert sterk per stad, afhankelijk van bijvoorbeeld de verhouding tussen gevestigde Joodse inwoners en nieuwkomers – zoals vluchtelingen uit het Derde Rijk. Bovendien was het in die tijd niet ongebruikelijk om eigenaar te zijn van een of meerdere (verhuurde) panden en zelf een huurwoning te betrekken.

Archieven van politiek en bestuur

De reconstructie van beleidskeuzes en besluiten door de gemeente vormt een belangrijk onderdeel van ons onderzoek – belangrijker dan in de meeste rapporten die andere onderzoeksteams maakten voor gemeenten. We deden systematisch onderzoek in de notulen, besluitenlijsten, jaarverslagen en correspondentie van de **gemeenteraad** en het college van B en W. De kwaliteit van deze bestuurlijke verslaglegging varieert voor de oorlogsjaren sterk van stad tot stad. De komst van een NSB-burgemeester had hier ook vaak grote invloed. Niet zelden zijn delen van deze archieven aan het einde van de bezettingstijd met opzet vernietigd. Ook soortgelijke archieven van de **Commissaris der Provincie** zijn relevant, vooral omdat die vastgoedaankopen door gemeenten moest goedkeuren.

In de zomer van 1941 werden de gemeenteraden en de Provinciale Staten door de bezetter ontbonden. De volledige bestuurlijke macht kwam in handen van de burgemeesters en de Commissarissen der Provincie.

De benaming van de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting.

Administratieve archieven

In dit onderzoek maken we gebruik van drie soorten administratieve archiefbronnen: de administratie van de bezetter, die van reguliere Nederlandse overheidsinstellingen (met name op gemeenteniveau) en de archieven van bijzondere instellingen voor het rechtsherstel.

Nederlandse instanties die systematisch informatie verzamelden, zijn bijvoorbeeld het kadaster en de uitvoerende diensten van gemeenten. Deze laatste bestanden bestaan vaak niet meer, bijvoorbeeld doordat archieven tientallen jaren later zijn opgeschoond. Waar ze nog wel bestaan, zijn ze voor dit onderzoek uit tijdsoverwegingen niet systematisch doorzocht. Ondanks digitale toegangen blijft het kadaster een bron die veel expertise en tijd vergt, onder andere door de herindeling en omnummering van de grondstukken. Waar verdieping noodzakelijk was, zijn deze archieven doelgericht geraadpleegd.

Daarbij mogen we niet vergeten dat de neerslag van bestuurlijke besluiten of ambtelijk handelen in de bijbehorende archieven altijd zakelijk-formeel of kil over zal komen. Het contrast met de tragiek van de Joodse levensverhalen is dan enorm. Deze formele akten verraden maar weinig over de ‘bejegening’ van de Joodse slachtoffers. Een gemeentefunctionarissen die via een louche deal een Joods pand in hand kreeg, zal dat in de regel in de akten niet breed hebben uitgemeten. Omgekeerd zal een ambtenaar die zich onder de bezetting inzette voor Joodse burgers dat evenmin op schrift gezet hebben. Daarom zijn we terughoudend geweest om op basis van enkele impressies uit deze archieven

algemene conclusies over 'het gemeentebestuur' of 'de gemeentelijke diensten' te formuleren.

De administraties van de NGV en de **ANBO** zijn in delen ondergebracht bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies in Amsterdam. Delen van de omvangrijke registratie van onteigend vastgoed zijn echter ook op andere plaatsen teruggevonden, zoals in het Kadastermuseum in Arnhem.[4] Het bekendste onderdeel van de NGV-administratie zijn de 18 Verkaufsbücher (waarvan er één verloren is gegaan). Daarin werden in de bezettingsjaren ruim 7.000 verkooptransacties van onteigend Joods vastgoed geregistreerd.[5]

Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen. Deze organisatie werd opgericht om huisbezit van Joden na hun deportatie te verkopen voor de NGV.

Waar het de gedwongen verkoop van landbouwgrond door Joodse eigenaren (Verordnung 102/1941) betreft, zijn de archieven van het Bureau voor de Goedkeuring en Pachtbureaus/Grondkamers relevant. Die instanties hielden daarop toezicht.[6]

Een centrale rol in dit onderzoek speelt de administratie van de **Raad voor het Rechtsherstel**, zoals die na de oorlog is opgebouwd. Uitvoerende dienst van deze Raad was het Nederlands Beheersinstituut (**NBI**); met name dit archief is voor ons onderzoek relevant. Het is van de meest omvangrijke collecties in het Nationaal Archief, maar is lang vergeten en verwaarloosd. Tijdens het proces van rechtsherstel zijn stukken uit de NGV- en ANBO-administraties tamelijk ongeorganiseerd overgeheveld naar het NBI. Ze dienden als bewijsstukken voor de dossiers op naam van beheerders, collaborateurs en ook ontrechten.

De in augustus 1945 opgerichte Raad voor het Rechtsherstel was de coördinerende instantie voor het ongedaan maken van de ontrechting van personen en instellingen en het herstel van rechtsverhoudingen.

Het NBI was van 1945 tot 1967 belast met het opsporen, beheren en eventueel liquideren van vijandelijke vermogens en de vermogens van landverraders, maar ook van gedeporteerde of ondergedoken Joden. Het NBI kenden talrijke regionale vertegenwoordigingen en zelfs een aantal kantoren wereldwijd.

Rechtbankdossiers

Ook rechtbankdossiers spelen een rol in dit onderzoek. Zowel in de onteigeningsvraag als bij de rechtsherstelvraag, maar beide op een heel verschillende manier. Veel NSB-burgemeesters – en andere functionarissen zoals wethouders, gemeentesecretarissen en politiecommissarissen – moesten na de bevrijding verantwoording afleggen voor een tribunaal van de zogenaamde 'bijzondere rechtspleging'.[7] Deze **CABR**-dossiers vormen de archivale neerslag van deze processen en vonnissen.

Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging in het Nationaal Archief bevat de processtukken van deze zuiveringstribunalen op regionaal niveau.

CABR-dossiers kunnen op persoonsnaam worden opgevraagd. Maar de Raad voor het Rechtsherstel (afdeling Rechtspraak) heeft een registersysteem nagelaten met alle zaken van met name Joodse ontrechten die niet door een minnelijke schikking opgelost konden worden. In deze registers zitten ook zaken van NSB'ers en zogenaamde 'vijandige onderdanen'.

Deze registers omvatten 30.000 kaartjes. Slechts een klein deel hiervan gaat over Joods onroerend goed, en slechts een fractie daarvan gaat over huis- en grondbezit in de steden die wij onderzocht hebben. We hebben bijna de helft van deze registerkaartjes doorgenomen. Dit arbeidsintensieve werk loonde toch de moeite.[8]

Particuliere archieven

We maakten gebruik van overgeleverde archieven van de lokale Joodse gemeenten om dossiers over de eigendomsgeschiedenis van synagogen, begraafplaatsen en andere Joodse inrichtingen uit te diepen. Deze archieven voor de bezettingsjaren systematisch bestuderen zou vanuit de opdrachtvragen geen verstandige keuze geweest zijn.

De meest relevante particuliere archieven voor dit onderzoek zouden de archieven van de betrokken notarissen en makelaars zijn. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat we geen verzoek hebben gedaan om inzage bij deze – deels nog bestaande – kantoren. In de archieven van gemeenten en burgemeesters werd sowieso al de ene zijde van correspondentie en onderhandelingen met deze kantoren zichtbaar, die zeker goed verdienden aan de onteigeningen, de (door) verkoop en het beheer van de panden.[9] Ook in de rapporten voor andere gemeenten keert deze potentieel belangrijke bron niet terug.

Media en interviews

Twee andere bronnen hebben vooral een attenderende functie gehad in dit onderzoek. Lokale kranten uit de oorlog zijn vrijwel allemaal **gedigitaliseerd**. Maar ze zijn door de censuur van beperkte waarde. Krantenberichten uit de eerste naoorlogse jaren bevatten verhalen over Duitse onteigeningen en het lopende rechtsherstel. Deze bronnen zijn veel waardevoller. Helaas zijn deze kranten meestal (nog) niet gedigitaliseerd, waardoor het systematisch controleren op relevante zoekbegrippen en straatnamen uit de Verkaufsbücher te bewerkelijk bleek.

Vooral in de nationale online krantenbank Delpher.

In enkele gevallen hebben we eigen interviews met nabestaanden gevoerd. Deze gesprekken leverden interessante familieverhalen en soms enige documentatie op. Daarnaast maakten we incidenteel gebruik van oudere gepubliceerde interviews met ooggetuigen, al hebben we hier niet systematisch naar gezocht. De informatie uit kranten en interviews is vervolgens nagetrokken in de hoofdcategorieën archiefbronnen.

Onze methode

In dit onderzoek wilden we betrouwbare antwoorden formuleren op de twee hoofdvragen: heeft de gemeente panden aangekocht van Joodse eigenaren, en zijn naheffingen van gemeentebelastingen opgelegd in het proces van rechtsherstel?

Daarnaast leverden systematische zoektochten in de archiefcollecties een impressie op van hoe de gemeente Joodse burgers bejegende, tijdens de bezetting en na de bevrijding. Zijn er aanwijzingen dat de gemeente naar vermogen probeerde om de impact van anti-Joodse maatregelen te vertragen of te beperken? Of is de indruk eerder dat men hoopte, door mee te werken aan deze anti-Joodse maatregelen, een zekere welwillendheid te bereiken van de bezetter tegenover andere burgers? Besteedde de gemeente na de bevrijding speciale

aandacht aan Joodse slachtoffers en nabestaanden, bijvoorbeeld door belastingen of boetes kwijt te schelden?

Onteigeningsvraag

Op het eerste gezicht lijken de Verkaufsbücher een duidelijk antwoord te geven op de onteigeningsvraag. Daarin staan alle onteigende Joodse panden die door de bezetter waren doorverkocht – kleine administratieve slordigheden en het ontbrekende eerste register daargelaten.

Daaruit blijkt dat gemeente Amsterdam een flink aantal panden direct van de ANBO kocht. Amsterdam was echter de grote uitzondering. De andere gemeenten die in de Verkaufsbücher als koper te boek staan, kochten slechts één of enkele van tientallen of honderden doorverkochte panden. De onderzoeksrapporten van andere gemeenten laten bovendien zien dat aankoop door de gemeente via een tussenhandelaar ook naar verhouding zelden voorkwam.

Drie stappen

Daarom kozen we voor een alternatieve aanpak. Door vanuit verschillende bronnencollecties dezelfde hoofdvraag te benaderen, ontstaat een betrouwbaarder beeld. Onze aanpak bestond uit drie stappen, die elkaar aanvullen en controleren:

1. De reconstructie van politieke besluitvorming over de eventuele aankoop van onteigende panden. De belangrijkste bronnen zijn hier de archieven van gemeente- en provinciebestuur.
2. Een steekproefsgewijs onderzoek van de Verkaufsbücher op basis van enkele geïnformeerde aannames, met het kadaster en de NBI-archieven.
3. Onderzoek naar berichtgeving over oorlogsaankopen en teruggaafproblemen in lokale kranten na de oorlog.

Zowel voor, tijdens als na de bezettingsjaren vereiste de aankoop van vastgoed een besluit van de gemeenteraad – of ten minste van het college van B en W, toen de bezetter de gemeenteraden ontbonden had. De formele werkwijze van nationale en decentrale overheden in dit vraagstuk is voor dit onderzoek een voordeel. De eerste stap was dus om naar verwijzingen over koop(onderhandelingen) te zoeken in de notulen en besluiten van raad en college en in jaarverslagen van de oorlogsjaren. Een soortgelijke zoektocht deden we in dezelfde omvangrijke bronnen voor de eerste vijf jaar na de bevrijding, omdat ook teruggaaf op de agenda kan hebben gestaan. Uit onderzoeksrapporten voor andere steden is bekend dat het gemeentebestuur de toestemming van de Commissaris der Provincie nodig had voor zulke aankopen. Daarom hebben we ook het correspondentiearchief van de Commissaris bestudeerd.

Als tweede stap namen we een steekproef uit de Verkaufsbücher. Daarbij keken we vooral naar 'verdachte' panden: transacties met professionele tussenhandelaren, aankopen met een hoge kostprijs en notariële afhandeling uit de ambtstijd van een NSB-burgemeester. Uitgangspunt is de aanname dat de gemeente hechtte aan een formele verwerving van vastgoedeigendom. De kans

is dus groot dat panden die een gemeente heeft aangekocht, voorkomen in de Verkaufsbücher.

Buiten Amsterdam zijn echter maar een paar gevallen bekend waarbij de gemeente zelf in de Verkaufsbücher voorkomt als eerste koper.[10] Particuliere geïnteresseerden schakelden vaker een tussenkoper in, om te verhullen dat men profiteerde van het lot van Joodse medeburgers. Het is aannemelijk dat ook gemeenten deze oplossing kozen. In principe kan elke eerste koper zo'n tussenhandelaar zijn geweest. Ons onderzoek beschouwde makelaars, notarissen en iedereen wiens naam bij meer dan één transactie in de Verkaufsbücher als koper vermeld werd als mogelijke professionele tussenhandelaar.

De resultaten voor andere steden laten zien dat gemeenten twee motieven hadden voor de aankoop van Joods vastgoed. Als het om stadsvernieuwing ging, vond de aankoop relatief vroeg plaats. Zo'n aankoop gebeurde vaker zonder tussenhandelaar en werd ook besproken in de bestuurlijke notulen.

Juist bij gewraakte aankopen (of pogingen daartoe) waar het om luxueuze woonruimte voor een NSB-burgemeester en andere gemeentefunctionarissen ging, werden verschillende methoden toegepast om de koop te verheimelijken. Tussenhandelaren werden ingeschakeld of niet de gemeente, maar de burgemeester of functionaris zelf trad als koper op. Zulke kopen bleven ook vaker buiten de bestuurlijke akten. We namen daarom aan dat dit ging om panden met een bovengemiddelde prijs. De eigendomsgeschiedenis van deze zo gefilterde verkooptransacties – bovengemiddelde prijs, NSB-periode en/of professionele tussenhandelaar – hebben we in kadaster en NBI-archief gereconstrueerd tot het einde van de bezetting.

In bijna elke stad werd de burgemeester op enig moment tijdens de bezetting vervangen door een NSB'er. Hetzelfde gold voor de Commissaris der Provincie. Deze functionarissen moesten zich na de oorlog in een zuiveringsproces verantwoorden. Het is goed denkbaar dat twijfelachtige vastgoedaankopen daarbij aan de orde kwamen. Voor een beperkt aantal personen per stad – met name burgemeester en wethouders – hebben we daarom ook de procesdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) onderzocht.

We gingen op zoek naar uitzonderingen en handelingen die ook tijdens en vlak na de oorlog door velen als onoorbaar werden beschouwd. Daarom namen we als derde stap de pers mee in het onderzoek. In de tijd van naoorlogse zuiveringen lag het handelen van gemeenten en (NSB-)burgemeesters tijdens de bezetting onder een vergrootglas. Daarom namen we de krant door op verwijzingen naar onteigend Joods vastgoed en de opstelling van de gemeente daarin. We keken ook naar berichtgeving over aankoop, geplande transacties of huurcontracten als vormen van collaboratie en winstbejag.

In gemeente Zutphen zijn honderden panden onteigend en tientallen panden doorverkocht. Ondanks ons zorgvuldige onderzoek is het mogelijk dat we een

aankoop door de gemeente of kooponderhandelingen hebben gemist. Door niet op één ingang te vertrouwen, maar verschillende benaderingen en archiefcollecties in te zetten, verkleinden we dat risico.

Rechtsherstelvraag

Tijdens de bezettingsjaren stuurde elke gemeente in Nederland huiseigenaren aanslagen voor diverse gemeentebelastingen – net als in de jaren daarvoor. De belangrijkste daarvan, waarop wij ons concentreerden, was de zogenaamde straat- of weg(en)belasting. Hetzelfde gold voor de zogenaamde erfpachtcanon, hoewel die in sommige gemeenten gebruikelijk was en in andere niet of nauwelijks voorkwam.[11]

In het laatste oorlogsjaar namen de belastingschulden toe, doordat veel oorlogskopers, vaak NSB'ers of Duitsers, de stad verlieten. Ook verliepen de administratie en het bestuur steeds minder geordend. In de meeste gevallen werd deze belasting bij teruggave van het eigendom meegenomen in de eindafrekening tussen de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper.

Van naheffingen en boetes was vooral sprake als het onteigende pand niet was verkocht, maar in handen was gebleven van de ANBO of een andere beheerder. Dat gebeurde terwijl zo'n gemeente wist dat de geadresseerde van deze naheffingsaanslag ondergedoken gezeten had of gedeporteerd was naar een concentratiekamp.

Drie stappen

Omdat dit gaat over patronen in de (in)formele bestuurspraktijk – en niet om uitzonderlijke bestuurlijke besluiten zoals bij de aankoop van panden – was onze aanpak anders opgebouwd. De reconstructie van politieke besluitvorming was daarom pas de tweede stap, na een steekproef.

Ook het onderzoek naar rechtsherstel gebeurde in drie stappen, met verschillende bronnen:

1. Een steekproef gericht op bepaalde categorieën onteigende panden, van eerder gevorderde panden tot leegstaande huizen. Basis voor de steekproef zijn de Verkaufsbücher, aangevuld met recente inventarisaties van Joodse personen en adressen in de stad.
2. De reconstructie van besluitvorming rondom gemeentelijke heffingen in notulen, jaarberichten en besluitenlijsten van de gemeenteraad. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes op te leggen bij rechtsherstel, of deze heffingen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers.
3. Onderzoek naar dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. In veel van deze procedures ging het (ook) om naheffingen. Daardoor was de gemeente eventueel partij in deze uiteenzettingen.

We namen een steekproef van de transacties in de Verkaufsbücher. Via de naam van de ontrechte Joodse eigenaar in de NBI-dossiers reconstrueerden

we of bij deze panden sprake is geweest van gemeentelijke belastingen bij het rechtsherstel.

Deze methode functioneerde slechts in een deel van de gevallen. Soms was het NBI-dossier niet vindbaar. Soms had de eigenaar of zijn nabestaanden geen verzoek om rechtsherstel ingediend. Niet zelden bevatte het dossier ook niet de gezochte informatie, omdat de zaak voor het NBI afgehandeld was met het akkoord tussen eigenaar en oorlogskoper. De exacte inhoud van het akkoord is lang niet altijd vastgelegd.

De aanname was dat de gemeente na de bevrijding consequent wel of geen openstaande belastingaanslagen over de (laatste) oorlogsjaren inde. Een aantal onteigende panden die niet als verkocht in de Verkaufsbücher opgenomen zijn, hebben we op dezelfde manier onderzocht. In beide gevallen was het geen aselecte steekproef, maar zochten we factoren die van invloed op het al dan niet doorzetten van belastingnaheffing konden zijn geweest:

- Panden die door oorlogsschade, achterstallig onderhoud of om andere redenen leeg bleven staan.
- Panden die niet verkocht, maar wel verhuurd werden door de beheerder.

We doorzochten de adreslijst totdat we voor elk van deze twee categorieën enkele gevallen vonden.

Als tweede stap bestudeerden we de verslagen van de gemeenteraad en het college van B en W van de eerste jaren na de bevrijding. Begrotingen van de gemeente lieten zien welke vastgoedgerelateerde belastingen in de gemeente geheven werden in die tijd. Gebruikelijk waren zogenaamde straat- of weg(en) belasting, soms apart rioolbelasting en een verzekeringspremie voor brand en **molest**.

Schade ontstaan door moedwil van derden, in dit geval: oorlogshandelingen.

De aanname was dat deze verslagen informatie bevatten over de praktijk van de belastingheffing en eventueel besluiten om die wel of niet door te zetten. Voorwaarde is dan wel dat deze naheffingen politiek of publiek omstreden waren. Een factor van onzekerheid bij deze aanpak was dat het opleggen van heffingen conform de geldende regels geen weerslag hoefde te vinden in de notulen van de raad. Er werd immers geen politiek besluit genomen. Omgekeerd kan men in de praktijk zijn afgeweken van de regels.

Naast NBI-dossiers bevat het Nationaal Archief nog een relevante bron. In gevallen waarin geen minnelijke schikking tot stand kwam tussen onteigende en oorlogskoper, werd de kwestie voorgelegd aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. In deze conflicten gingen (ook) om openstaande belastingaanslagen of boetes. Een steekproef uit deze dossiers maakte duidelijk hoe de gemeente handelde en argumenteerde als ze met zulke klachten en eisen van Joodse ontrechten geconfronteerd werd.[12] Voor provinciesteden waarin slechts ongeveer 1 procent van de Nederlandse bevolking woonde, was de trefkans in deze dossiers niet hoog. Wel waren de resultaten mogelijk betekenisvol voor de houding van de gemeente.

Uitvoerende archieven van de gemeentelijke diensten van destijds en de belastinginning zouden kunnen dienen als aanvullende bron en vervolgstap, met aanslagen per huiseigenaar. Deze stap is bewerkelijk en geeft in het beste geval de gemeentelijke kant weer van de NBI-archieven, inclusief eventuele correspondentie over naheffingen bij rechtsherstel. Deze administraties zijn omvangrijk, niet gericht op onze vraag of door opschoning van archieven niet meer beschikbaar.

Deze methode met drie stappen en verschillende bronnen garandeert betrouwbare resultaten. Toch kan het gebeuren dat we een uitzondering hebben gemist. Bijvoorbeeld omdat zo'n uitzondering buiten de steekproef is gevallen, of omdat dossiers ontbreken.

Omdat onze onderzoeksvraag vooral gaat over het gemeentelijke beleid rondom naheffingen, zijn deze onregelmatigheden van ondergeschikt belang, tenzij uit de steekproef zou blijken dat van enig beleid geen sprake was. Volledige zekerheid – binnen de beperkingen van het overgeleverde historische materiaal – is alleen te verkrijgen door van alle Joodse inwoners hun woonsituatie na te gaan en voor alle onteigende panden het rechtsherstel te reconstrueren.

Noten

1 Gerard Aalders, *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: SDU Uitgevers, 1999); Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*.

2 W.J.E. van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee (Den Haag: VvOR, 2016), 109–31.

3 Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*; Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis'.

4 Informatie van Peter Donker.

5 NA, 2.09.16 Inventaris van het dossierarchief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), en van de in beslag genomen administraties, 1945-1967, 532.1- 532.7, 536.1-536.9 Verkaufsbücher van de Niederlandische Grundstücksverwaltung.

6 Maarten-Jan Vos en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom, 2013); NA, 2.11.08.01 Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964; Joods Cultureel Kwartier, 'Database Joodse landbouwgronden', https://data.jck.nl/page/ aggregation/jhm-literatuur/20110474.

7 Nationaal Archief, 2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983); Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*.

8 Piersma en Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'.

9 Raymund Schütz, *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom, 2016).

10 Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'; 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten' (Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020).

11 Jacqueline Broese van Groenou, *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).

12 Vergelijk: Piersma en Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'.

4. Onteigeningen

Op 10 mei 1940 blies het Nederlandse leger de IJsselbrug van Zutphen op, als deel van de nationale verdedigingsstrategie. De Duitse overtocht later die dag leidde tot grote oorlogsschade in de wijk De Hoven ten westen van de rivier. Daarmee eindigde de gevestigde orde voor de burgers en bestuurders van de beschouwelijke gemeenten Zutphen en Warnsveld (respectievelijk 22.000 en 5.000 inwoners in 1940). In de gemeentepolitiek had de NSB al in de jaren dertig enige **aanhang** gevonden.

Bij de verkiezingen voor Provinciale Staten in 1935 8 tot 9 procent en bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1937 nog 5 procent.

Ontrechting en deportatie

De veranderingen door het nieuwe bezettingsregime waren het grootst en het meest bedreigend voor de Joodse burgers van Zutphen. Net als elders in Nederland werden zij met repressieve en antisemitische maatregelen uit het maatschappelijke leven verdrongen. Hun kinderen werden van de openbare scholen geweerd en het Joodse gemeenteraadslid Carel van Gelder werd verwijderd uit de raad (een maatregel die na de oorlog door de herstelde raad niet werd gememoreerd). Al in 1941 moesten Joodse Zutphenaren hun vastgoed registeren en hun landbezit gedwongen verkopen.

De handelsstad Zutphen reikt tot in de middeleeuwen terug. De Joodse bevolking was lang uit de stad geweerd. Pas in de negentiende eeuw vestigde de groeiende Joodse gemeente eigen instituties, waaronder een synagoge: eerst aan de Rosmolensteeg, later aan de Dieserstraat. De synagoge en de Joodse begraafplaats werden in 1944 door NSB'ers vernield.

De synagoge werd na de oorlog wel hersteld, maar in 1947 werd ze verkocht, omdat de gemeente van de teruggekeerden te klein was. Pas sinds 1985 is ze weer in gebruik voor de gezamenlijke Joodse gemeenten van Zutphen, Deventer en Apeldoorn.[1] De begraafplaats, met reinigingshuisje op het Hoge West, is onlangs weer in gebruik genomen, met een monument voor oorlogsslachtoffers.

De Joodse bevolking van Zutphen werd in 1930 becijferd op ruim 500 mensen. Dit aantal groeide na Hitlers machtsovername in 1933 met enkele tientallen Duits-Joodse vluchtelingen. Volgens een **ambtelijke telling** uit 1941 woonden er 494 Joden in Zutphen en 13 in Warnsveld. Vijf jaar na de oorlog waren er 79 Joodse inwoners. Tegenover bijna 400 oorlogsslachtoffers stonden slechts 42 overlevenden die waren teruggekeerd uit de kampen of hun onderduik.[2] In een halfjaar, tussen november 1942 en april 1943, waren vrijwel alle Zutphense Joden via Westerbork naar de concentratiekampen gedeporteerd.

De getallen zijn moeilijk vergelijkbaar. Voor de oorlog ging het om een zelfverklaarde religieuze identiteit. Tijdens de bezetting werden racistische begrippen als 'voljood' en 'halfjood' gehanteerd.

Registratie, onteigening en roof

In de eerste fase van de bezetting werd vooral geprobeerd om Nederlanders voor de nazi-ideologie te winnen. Toch nam de bezetter in die tijd vanuit ideologische en economische motieven al de eerste maatregelen om Joodse burgers te ontrechten. Hun uitsluiting van het openbare en economische leven vormde daarvan een belangrijk onderdeel.

Al in het eerste jaar na de Duitse inval werd Joodse burgers allerlei beperkingen opgelegd. Ambtenaren moesten een Ariërverklaring tekenen en Joodse ambtenaren werden in februari 1941 ontslagen. In elke gemeente moesten Joden zich bij het bevolkingsregister apart laten registreren en vanaf mei 1942 moesten zij in het openbaar de Jodenster dragen. In 1941 namen de razzia's in heel Nederland toe. Medio 1942 begonnen de deportaties naar concentratiekampen.

Na het ontslag van Joodse ambtenaren volgden snel maatregelen van economische ontrechting. Joodse landeigenaren werden verplicht om hun bezit eerst te registreren bij regionale pachtbureaus, en vervolgens om het voor 1 september 1941 te verkopen aan niet-Joodse gegadigden (Verordnung 102/1941). Alle Joodse bedrijven waren al in oktober 1940 geregistreerd door de bezetter. In Duitse opdracht werden winkels en kleinere ondernemingen opgeheven. Grotere bedrijven werden doorverkocht.

De baten gingen eerst naar de Bank voor Nederlandschen Arbeid en, als de liquidatie afgerond was, naar de roofbanken **Liro** of de Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt (VVRA). Volgens hetzelfde patroon van registratie en onteigening nam de bezetter vervolgens het vastgoedbezit in het vizier. Joodse burgers moesten per Verordnung 154/1941 (augustus 1941) hun onroerend goed en privé aan derden verstrekte hypotheken laten registreren door de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV).

Een instantie van de bezetter die de naam gebruikte van het Joodse bankhuis Lippmann, Rosenthal en Co. De Liro deed dienst als bewaardepot en verkoopkantoor van geroofd Joods eigendom.

Voor dat omvangrijke vastgoed stelde de NGV beheerders aan. Meestal waren dat grotere organisaties, die de opdracht kregen om deze panden naar mogelijkheid te verkopen. De belangrijkste waren Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen (ANBO), Nobiscum en Everout. Op hun beurt benoemden deze organisaties per pand een beheerder. Die zorgde voor het innen van de huur, de instandhouding van het pand en andere praktische zaken.

De beheerder legde weer rekenschap af aan de NGV. Hij had ook het recht om het onteigende pand te verkopen. De verkoopprijs of de opbrengsten van verhuur ging naar de roofbanken. Ondertussen betaalde de NGV de ontrechte eigenaar een minimaal maandelijks handgeld om in eerste levensbehoeften te voorzien.

Zodra Joodse eigenaars in 1942 of 1943 gedeporteerd waren, probeerde men het pand te verkopen. Soms gebeurde dat zelfs al eerder. In een aantal gevallen bleek het pand onverkoopbaar, vanwege achterstallig onderhoud of oorlogs-

schade. Naarmate de oorlog vorderde, waren kopers en hypotheekverstrekkers minder geneigd om hun vingers te branden aan onteigend Joods vastgoed.

De NGV registreerde elke afgeronde transactie in de Verkaufsbücher. In elke stad werden de panden verkocht door de beheerders, met medewerking van lokale taxateurs, accountants, makelaarskantoren en notarissen. Vaak hadden beheerders meerdere panden in hun portefeuille.

De Verkaufsbücher

In de Verkaufsbücher staan voor Zutphen en Warnsveld **96 transacties** geregistreerd, met een groot aantal gegevens in tabellen. Bij deze 95 transacties gaat het om hoogstens 138 panden.

95 vastgoedtransacties en één weiland, dat hier buiten beschouwing blijft. Behalve het weiland kende Warnsveld 3 transacties voor 6 panden.

Bij sommige transacties werden in één keer meerdere panden van dezelfde eigenaar verkocht. Zo gingen in één transactie de Beukerstraat 41 en Oudewand 24 van I. Spier, die ook nog drie panden aan de Leestenscheweg in Warnsveld bezat, naar een nieuwe eigenaar.[3]

Met alle Warnsveldse en Zutphense transacties samen was 620.000 gulden gemoeid. Het duurste pand aan de Beukerstraat bracht 14.000 gulden op, de goedkoopste woning aan de Lieveheersteeg maar 200 gulden. Niet zelden noemen de Verkaufsbücher meerdere panden in dezelfde straat. Die verkopen gebeurden niet altijd in één transactie, en deze panden hadden ook niet altijd dezelfde eigenaar of koper. In Zutphen werden bijvoorbeeld zeven panden aan de (lange) Deventerweg geregistreerd.

In de Verkaufsbücher registreerde men alleen doorverkochte panden. Die boeken bieden dus geen informatie over het totale aantal onteigende panden. Het Joods Monument bevat omgekeerd een kort levensverhaal van elke Joodse inwoner van Zutphen en Warnsveld die de oorlog niet overleefde. Bij de gegevens per persoon hoort ook het laatst bekende adres voor deportatie. Maar dat geldt alleen voor de mensen die niet terugkeerden. Overlevenden zijn niet opgenomen. Bij de 388 personen voor beide gemeenten horen 134 unieke adressen. Deze bewoners waren vaak families van twee of drie generaties. Een flink deel van deze adressen zal een huurwoning geweest zijn. Huizen in Joods eigendom, maar met niet-Joodse huurders, zijn via deze weg niet te vinden. Onteigend Joods wooneigendom van overlevenden of zonder Joodse bewoners of huurders ontbreekt dus.

In het geval van Zutphen hebben we bijna terloops een betere schatting in handen gekregen. Uit een archiefdocument over overleg tussen gemeente en ANBO blijkt dat vrijwel alle Joodse onteigende panden verkocht of minstens verhuurd waren. (Al blijkt uit hetzelfde document dat de ANBO-administratie niet altijd up-to-date was.)[4] Uit de correspondentie blijkt in de loop van de bezettingstijd ook regelmatig dat de ANBO niet altijd exact wist welke panden onteigend waren. Desondanks is dit document een belangrijke indicatie dat het aantal onteigende panden in Zutphen niet veel hoger zal zijn geweest dan het aantal panden in de Verkaufsbücher.

Bij de onteigenden keert een aantal (familie)namen meerdere keren terug in de Verkaufsbücher. Zij bezaten meerdere panden: Koppel, Levison, Weijel, Hanauer en Van Thijn. De overgrote meerderheid van de eigenaren woonde zelf in Zutphen of Warnsveld. Van de eigendommen van Maurits van Thijn werden de Buitensingel 207 en nog zes andere panden onteigend en verkocht, ook de Teniersstraat 35 waar hij zelf woonde.[5]

Bij de oorlogskopers wordt nog veel duidelijker dat een klein aantal burgers en families uit Zutphen, Warnsveld en omliggende gemeenten de financiële middelen had om van de gelegenheid gebruik te maken. Zij kochten een aanzienlijk aantal panden: H.J. Stortelers/M.J. Stortelers-Hyink, J.G. en T.G. van Dorth hadden ieder 8 transacties en de familie Hiemstra maar liefst 14 transacties, voor samen meer dan 80.000 gulden.

In Zutphen en Warnsveld verzorgde één notaris, H. Capel, maar liefst 74 van de 95 transacties. Verschillende ANBO-kantoren regelden als makelaar een derde van de transacties, terwijl makelaar Claase in Nijmegen alle andere verkopen voor zijn rekening nam.[6]

Uit de tijdslijn van de geregistreerde transacties komt een duidelijk patroon naar voren. Verordnung 154/1941 van Rijkscommissaris **Arthur Seyss-Inquart** werd in augustus 1941 afgekondigd. De deportaties uit Zutphen begonnen in november 1942. In september en oktober 1942 werden echter al 30 voorlopige koopaktes voor geroofde panden ondertekend. Uiteindelijk werden het er 42 in 1942, net zo veel in 1943 en 11 in 1944 – de laatste in juni.

Oostenrijks nazipoliticus, Rijkscommissaris van het bezette Nederland. Hij werd in het Proces van Neurenberg als oorlogsmisdadiger berecht en ter dood veroordeeld.

Ook de prijsontwikkeling laat zien dat dat professionele kopers in de eerste maanden toesloegen en de beste panden kochten. De gemiddelde prijs van de verkopen daalde daarom van 8.000 gulden in 1942 naar 4.500 gulden in 1944.[7] Het beeld dat uit de Verkaufsbücher naar voren komt is dat een flink aantal, deels vermogende Joodse burgers slachtoffer was van een kleine groep oorlogskopers, notarissen en makelaars.

De belangrijkste conclusie uit de Verkaufsbücher is dat gemeenten Zutphen en Warnsveld niet worden genoemd als (eerste) koper van onteigende en doorverkochte panden. Ook de Zutphense NSB-burgemeester Johan Adolph Tesebeld, in april 1944 beëdigd, en zijn partijgenoot J.C. Poolman jr. uit Warnsveld, worden niet persoonlijk genoemd. De tijdslijn laat zien dat beiden sowieso pas benoemd werden toen de verkoop van onteigende panden al vrijwel tot stilstand was gekomen. Daarmee is nog niet uitgesloten dat de gemeente zelf of haar functionarissen in het bezit zijn gekomen van Joods vastgoed – maar dan via een tussenhandelaar.

Het kadaster en eigendomsgeschiedenissen

Bij de speurtocht naar 'verdachte' panden hebben we in de steekproef uit de Verkaufsbücher vooral panden onderzocht die een bovengemiddelde prijs hadden, aan een mogelijke tussenhandelaar verkocht werden of in de tijd

van de NSB-burgemeester werden verhandeld. Met behulp van het kadaster, aangevuld met de dossiers van het NBI, is het mogelijk om de eigendomsgeschiedenis van een pand voor de hele bezettingstijd te reconstrueren.

Van de 95 transacties gaan er 35 over een bovengemiddelde prijs (voor Zutphen: meer dan 6.500 gulden).[8] In deze selectie komen vooral huizen in betere buurten voor: Frans Halsstraat, Boompjeswal, Beukerstraat, Deventerweg of Nieuwstad. (Professionele) tussenhandelaren die in Zutphen twee of meer verkopen op hun naam hadden staan, beperkten de steekproef verder tot 21 transacties.

Van deze transacties zijn de bijbehorende panden nagetrokken in het kadaster om te zien of het vastgoed inderdaad na de koop van de NGV doorverkocht is. Soms gebeurde dat nog op dezelfde dag. Dit is een duidelijk teken dat de uiteindelijke koper niet geassocieerd wilde worden met de koop van Joods eigendom. Het kadaster vermeldt per pand accuraat elke verkooptransactie en eventuele mede-eigenaren of hypotheken, maar ook het rechtsherstel na de oorlog. In Zutphen kozen grote opkopers als Tesink en Hiemstra ervoor om de panden zelf te houden en te verhuren.

In een aantal gevallen was er bovendien een NBI-dossier: van de oorspronkelijke eigenaar of zijn nabestaanden die een verzoek tot rechtsherstel hadden ingediend, of van de naoorlogse beheerder van het pand. In geen van de dossiers uit deze steekproef – ongeveer een op de vijf transacties en panden – werd gemeente Zutphen of Warnsveld, of een van haar functionarissen, opgevoerd als koper in de tweede of derde hand.[9]

Burgemeester en Commissaris

Het is daarom zeer onwaarschijnlijk dat de gemeenten een afgeronde aankoop hebben gedaan. Parallel met dit administratieve spoor deden we ook uitgebreid onderzoek in de politiek-bestuurlijke archieven van de gemeenteraad, en later het college van B en W. De aankoop van vastgoed was immers een formele beslissing die financiering uit de begroting vereist en goedkeuring vroeg van de Commissaris der Provincie in Arnhem.

In Zutphen en Warnsveld werd, net als in andere Nederlandse gemeenten, de gemeenteraad in de zomer of herfst van 1941 ontbonden. Dat gebeurde op basis van het **Führerprinzip**. De burgemeester werd het eenhoofdige Nederlandse gezag ter plekke, zonder democratische controle. Wethouders bleven in de meeste gevallen aan als adviseurs en het bestuurlijke gewicht van de diensthoofden werd groter.

Het naziprincipe van de Führer als hoogste politieke instantie, zonder controle door een democratisch gekozen parlement. Toegepast op lokaal niveau gaf dit principe alle politieke macht aan de burgemeester, zonder gemeenteraad.

In Zutphen werd de vooroorlogse burgemeester J. Dijckmeester in december 1943 ontslagen. Pas in april 1944 werd NSB'er Tesebeld als zijn opvolger benoemd.[10] In Warnsveld bleef jonkheer Paul Antoine Guillaume de Milly van

Heiden Reinestein formeel de hele bezettingstijd in functie. In oktober 1944 werd wel NSB'er J.C. Poolman jr. tot waarnemend burgemeester benoemd, op last van de Duitse bezetter.[11]

Ook de post van de Arnhemse Commissaris der Provincie kwam in het laatste bezettingsjaar in NSB-handen: in september 1944 werd Schelto baron van Heemstra voor de nog bezette gebieden vervangen door NSB'er Harmanus Hondius. Hondius was tot dat moment wethouder en locoburgemeester van Nijmegen, maar die stad werd in september door de Geallieerden bevrijd. Hondius vluchtte naar het noorden en kreeg van de bezetter een nieuwe functie. In Nijmegen nam vanaf dat moment baron Van Voorst tot Voorst de functie van Commissaris waar voor de bevrijde delen van Gelderland.

In beide gemeenten en op provinciaal niveau kwam dus pas naar verhouding laat een NSB'er in de machtspositie om de koop van Joods vastgoed in gang te zetten – uit eigenbelang of voor de gemeente. In Zutphen hadden burgemeester Dijckmeester en politiecommissaris P.H.J.C. Herten in en na de oorlog juist de reputatie dat ze zich standvastig weerden tegen medewerking aan de Jodenvervolging.[12]

Uit onderzoek in andere steden is gebleken dat de aankoop van Joods vastgoed inderdaad ter sprake werd gebracht in notulen, besluitenlijsten en jaarverslagen. Diverse gemeentebesturen correspondeerden met de Commissaris om diens toestemming te verkrijgen.

Het Erfgoedcentrum van Zutphen bewaart een verrassend compleet archief van het gemeentelijke bestuur daar in de oorlogstijd. We hebben de uitgebreide notulen van vergaderingen van het college van B en W volledig doorgenomen. Ook bekeken we de verslagen van handelingen van de gemeenteraad en jaarverslagen van de gemeente. Per jaar vormen die notulen en handelingen hele boekwerken met informatie over het reilen en zeilen van het stadsbestuur.[13]

Voor Warnsveld zijn minder archieven overgeleverd, maar nog steeds ruim voldoende: agenda's van vergaderingen van het college van B en W, met aantekeningen van de genomen besluiten, en notulen van openbare en besloten vergaderingen van de gemeenteraad.[14]

In het Gelders Archief zit het belangrijke dossier 'Gedeputeerde Staten: verwerving, vervreemding, bezwaring en in gebruik afstaan van gemeentelijke eigendommen 1812-1950, dossier Zutphen, 1931-1946'. Als gemeenten Zutphen en Warnsveld van plan waren geweest om Joodse panden te kopen, is dit de plaats waar een archiefspoor te vinden zou moeten zijn. In het dossier 'Gouverneur van de Provincie/Commissaris van de Koningin: indices op de besluiten 1940-1946' had de goedkeuring van de commissaris voor een voorgenomen koop moeten zitten.[15]

Voor beide gemeenten vonden we geen enkele aanwijzing in deze dossiers. Wel geven de notulen een beeld van het reilen en zeilen van de stad Zutphen in oorlogstijd en van de Jodenvervolging. De bezetter verplichtte de gemeente bijvoorbeeld om Joodse inboedels op te slaan en daarvan zelf de kosten te dragen.

Daarover deed gemeente Zutphen vergeefs haar beklag bij de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.[16]

Ook blijkt uit de stukken dat de gemeente in 1943 voor het 'probleem' kwam te staan dat een Joodse inwoner de pacht voor een stuk grond niet kon betalen. Het gaat hier om Mozes Elzas, over wie we in de inleiding al spraken. De gemeente correspondeerde met de ANBO en de Liro over de vraag wie de kosten voor de pacht moest betalen. In 1946 probeerde de administrateur van het Zutphense grondbedrijf opnieuw om de achterstallige pacht te innen, maar die werd oninbaar verklaard. Elzas was in september 1943 in Auschwitz vermoord.[17]

De gemeente deed omgekeerd ook haar best om burgers een dak boven hun hoofd te bezorgen. Daartoe onderhandelde de gemeente Zutphen met de ANBO en probeerde invloed op de toewijzing van onteigende panden aan huurders te nemen. Zo kreeg de gemeente voor elkaar dat J. Stoffels, wiens huis door de Wehrmacht was gevorderd, zijn intrek kon nemen in Laarstraat 92. Dit pand was onteigend van de Joodse Zutphenaar Philip Weijel en zijn familie.[18]

In Zutphen verlangde de ANBO in 1942 lijsten met door de Wehrmacht gevorderde Joodse panden en een lijst met verzegelde, vroeger door Joden bewoonde panden. De gemeente had deze vraag, volgens ons, zelfs met de nu nog beschikbare informatie kunnen beantwoorden. Toch zag men in het stadhuis allerlei problemen: de kadastrale registers zouden deze informatie niet bieden en het zou maanden kunnen gaan duren … Dit kan een vorm van passief verzet geweest of de gemeente probeerde op die manier zeggenschap te houden over de toewijzing in de woningnood van die tijd.[19]

De bevrijding van Zuid-Nederland en Nijmegen in september 1944 was een teken aan de wand voor de Duitse bezettingsmacht in het noordelijke deel van het land, en ook voor NSB'ers in bestuursfuncties. Het front bij Nijmegen was Zutphen toen al tot op 50 kilometer genaderd. Zoals Nederlanders in het noorden op Dolle Dinsdag (5 september) op een snelle bevrijding hoopten, zo begonnen ook Nederlanders die samenwerkten met de Duitsers hun bakens te verzetten.

Het Duitse bestuur begon uiteen te vallen. Dat was zeker niet meer het moment om extra schuld op zich te laden door Joods vastgoed aan te kopen. Het is dus meer dan plausibel, ook op basis van informatie uit de gemeentearchieven, dat er geen pogingen in die richting ondernomen werden.

De Joodse begraafplaats van Zutphen

In de Zutphense notulen van het college van B en W gaat de enige relevante verwijzing naar Joods bezit van grond en onroerend goed over de Joodse begraafplaats. Deze begraafplaats met badhuis was aan het begin van de eeuw ingericht in de Staatsliedenbuurt. In 1944 werd het interieur van de synagoge verwoest. Ook de begraafplaats moest het ontgelden.[20]

In 1944 (rond februari of maart) ontdekte de plaatselijke steenhouwer Hesselink dat NSB'ers ernstige vernielingen hadden aangericht op de Joodse begraafplaats. Hesselink meldde dit aan de politie, en ook aan de notaris die de begraafplaats beheerde. In februari 1944, dus rond de tijd dat de gemeente kennisnam van de vernieling van de begraafplaats, sprak zij over overname van deze begraafplaats. In eerste instantie werd ook over de synagoge gesproken, maar daar zag de gemeente meteen van af. Zij besloot om alleen de begraafplaats over te nemen.[21]

De begraafplaats was niet onteigend of geruimd. Het kadaster, de Verkaufsbücher en de archieven van burgemeester en Commissaris en Gedeputeerde Staten bevatten geen enkele aanwijzing dat een aankoop werd overwogen of is uitgevoerd. Kennelijk werd met de 'overname' de verantwoordelijkheid voor de instandhouding van de begraafplaats bedoeld, die meer dan halve eeuw later gerestaureerd zou worden.

Beschuldigingen na de bevrijding

De Zutphense burgemeester Johan Adolph Tesebeld, een overtuigd en actief nationaalsocialist, moest zich na de oorlog voor de rechter verantwoorden. Hij werd in 1949 door de Bijzondere Rechtbank in Arnhem veroordeeld voor zijn betrokkenheid bij de moord op een communistisch verzetsman. Zijn CABR-dossier in het Nationaal Archief bevat naast deze moord nog meer beschuldigingen. Van pogingen tot de aankoop van Joods vastgoed is in het dossier echter geen sprake.[22]

Naast de rechtbanken en zuiveringsprocessen was de journalistiek in de eerste naoorlogse jaren bij uitstek de plek waar verhalen over collaboratie en onoorbaar handelen aan het licht kwamen. In kranten verschenen interviews met slachtoffers, ooggetuigen en nabestaanden; die vonden later hun weg in de lokale herdenkingsliteratuur. Net als die interviews moeten ook verhalen over collaboratie in de archieven geverifieerd en onderbouwd worden.

De *Zutphense Courant* en *De Koerier* uit de bezettingsjaren zijn wel gedigitaliseerd, maar bevatten weinig relevante aanwijzingen. De *Zutphense Courant* eindigde in 1941 en keerde pas 1946 terug. Van 1941 tot 1945 bestond alleen de Duitsgezinde *De Koerier*. De voortzetting van het vooroorlogse *Zutphense Dagblad* begon pas in 1947. Die krant volgde vooral de zuiveringsprocessen op de voet, en schreef af en toe over het rechtsherstel van individuele Joodse burgers.

Concluderend kunnen we vaststellen dat geen van de drie onderzochte, omvangrijke bronnencollecties de geringste aanwijzing bevat van de aankoop van Joodse onteigende panden door de beide gemeenten. Ook zijn er geen aanwijzingen voor de voorbereiding daartoe.

Het blijft denkbaar dat de aandacht in de zuiveringsprocessen vooral uitging naar grotere beschuldigingen en aanklachten. Zolang niet de eigendomsge-

schiedenis van elk onteigend pand gereconstrueerd is, kunnen we in principe met onze steekproef van 'verdachte' panden die éne aankoop uit tweede hand over het hoofd hebben gezien.

Het feit dat andere onderzoekers, die veel meer en andere dossiers gereconstrueerd hebben, tot dezelfde conclusie kwamen, maakt dat wel steeds onwaarschijnlijker. De sterkste basis voor onze conclusie is dat in de archieven van de burgemeesters van Zutphen en Warnsveld, en dat van de provincie, geen enkel overleg of besluit over dit onderwerp is terug te vinden.

Noten

1 Joods Cultureel Kwartier, www.jck.nl; Nationaal Comité 4 en 5 mei, https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/zoeken/3343/zutphen-monument-op-joodse-begraafplaats.

2 Corinne Abbas, *Joodse bewoners in de schilderswijk Zutphen: een zoektocht naar verhalen* (Zutphen, 2021); S. Laansma, *De Joodse gemeente te Zutphen* (Zutphen: Walburg Pers, 1977); Peter Kooij, *De Zutphense Kehille in het bijzonder: een geschiedenis van joods Zutphen* (Fochteloo: Stichting Nobilis i.s.m. Historische Vereniging Zutphen, 2021).

3 Verkaufsbücher, Laufnr. 1729, 3661.

4 RAZ, 0003, inv.nr. 5022, Verkrijgen van een machtiging van het Ministerie van Binnenlandse Zaken tot het vorderen van woonruimte ten behoeve van oorlogsslachtoffers.

5 Joods Monument, nr. 594877; Verkaufsbücher, Laufnr. 1729, 6533, 3703, 2147, 1609, 1377.

6 Eigen berekeningen op basis van de Verkaufsbücher voor Zutphen en Warnsveld.

7 Eigen berekeningen op basis van de Verkaufsbücher voor Zutphen en Warnsveld.

8 Transacties met meerdere panden maken ook deel uit van deze selectie, hoewel de koopprijs per pand lager zal zijn geweest.

9 Voor zover deze namen bekend zijn. Gezocht is naar burgemeester, wethouders, gemeentesecretaris en politiecommandant.

10 Han Koolhof, 'Wie was toch…: J.A. Tesebeld', *Tijdschrift Historische Vereniging Zutphen* 33, nr. 4 (2014): 117.

11 *Zuidhollandsch Dagblad* (7 oktober 1944).

12 Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 247; A.C. van Heusden en J.H.J. van den Heuvel, *Het pijnlijk herstel: de wederopbouw van het openbaar bestuur in Gelderland 1944-1947* (Assen: Van Gorcum, 1993).

13 RAZ, 0003, inv.nrs. 22-29; RAZ, 0003, inv.nrs. 60-65; RAZ, 0003, inv.nrs. 86-92.

14 RAZ, 3002, inv.nr. 82; RAZ, 3002, inv.nrs. 4-8, RAZ, 3002, inv.nr. 2003.

15 GA, 0039, inv.nr. 6439 Zutphen 1931-1946; GA, 0039, inv.nr. 6414 Warnsveld, 1825-1949; GA, 0039, inv.nr. 469 1944.

16 RAZ, 0003, inv.nr. 25, Notulen B&W van 5 oktober 1943.

17 RAZ, 0003, inv.nr. 25 Notulen B&W 1943; RAZ, 0003, inv.nr. 27, Notulen B&W 1946; Joods Monument, nr. 119350.

18 Joods Monument, nr. 119244; RAZ, 0003, inv. nr. 5022, Verkrijgen van een machtiging van het Ministerie van Binnenlandse Zaken tot het vorderen van woonruimte ten behoeve van oorlogsslachtoffers.

19 RAZ, 0003, inv.nr. 6421 Ontvangen en verstrekken van inlichtingen inzake vorderingen van gebouwen door de Duitse Weermacht ingevolge de vordering betreffende de ingebruikneming van bebouwde en onbebouwde onroerende goederen, 1940-1945; RAZ, 003, inv.nr. 2311, Verstrekken van inlichtingen inzake Joodse ingezetenen en lijsten houdende opgave van gedeporteerde niet teruggekeerde Joodse ingezetenen 1941-1943.

20 H. Hamburger, J. C. Regtien, en Fr. van Echten, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Gelderland* (Bedum: Profiel, 2005); Laansma, *De Joodse gemeente te Zutphen*.

21 RAZ, 284, inv.nr. 37; RAZ, 0003, inv.nr. 26, Notulen B&W 1944-1945; Kadaster Zutphen, leggerartikel 6338; Kooij, *De Zutphense Kehille in het bijzonder: een geschiedenis van joods Zutphen*.

22 Dit vonnis werd overigens later herzien: Koolhof, 'Wie was toch…: J.A. Tesebeld'; NA, CABR-dossier 404. Daarnaast de CABR-dossiers van Jean Virginie Paul Kamm, Jan Casper Poolman, Paul Antoine Guilllaume de Milly van Heiden Reinestein, J.G. Tesink, L. Janssen en Hendrik Wolzak.

5. Rechtsherstel

Eind september 1944 brachten de Geallieerden een Duits munitietrein in Zutphen tot ontploffing. Dat zorgde voor aanzienlijke schade in de stad. Op 14 oktober vielen de Geallieerden de Oude IJsselbrug aan vanuit de lucht. De bommen verwoestten een deel van de binnenstad en maakten meer dan honderd dodelijke slachtoffers.

De strategische locatie van de stad bleek opnieuw bij de bevrijding in april 1945. Pas na zware gevechten konden de Canadezen Zutphen bevrijden. De oude gebombardeerde straten in de binnenstad zijn bij de wederopbouw vervangen door nieuwbouw.[1]

Na de oorlog keerden zo weinig Joodse Zutphenaren terug, dat de synagoge wel werd hersteld, maar in 1947 toch werd verkocht. Van de ruim 500 Joden (1930) die voor de oorlog in de stad woonden, waren er twintig jaar later maar 79 over. Tegenover de bijna 400 oorlogsslachtoffers die niet terugkeerden, stonden maar 42 overlevenden.[2] Tegenwoordig wordt de synagoge weer gebruikt voor de Joodse gemeenten van Zutphen, Deventer en Apeldoorn.

Terugkeer uit onderduik of concentratiekamp

Enkele tientallen Joodse inwoners keerden in de loop van 1945 uit onderduik of concentratiekamp terug in een zwaargehavende stad. Een nieuw gemeentebestuur, onder leiding van burgemeester Carel Claudius de Jonge, probeerde in deze eerste maanden orde op zaken te stellen in Zutphen. Warnsveld werd die eerste periode geleid door burgemeester De Milly van Heiden Reinestein.[3] Uit de akten van het nieuwe bestuur van Warnsveld blijkt welke toestanden in het stadhuis geheerst hadden in het laatste halfjaar voor de bevrijding. De situatie van het bestuur onder NSB-burgemeester Tesebeld zal in Zutphen nauwelijks beter geweest zijn.

> *'Toen n.l. in september 1944 het gehele gemeentepersoneel alhier onderdook, kwam hier een 'invasie' van NSB'ers uit het zuiden die zich nestelden op de secretarie. Er werd toen ook een burgemeester en een secretaris aangewezen en deze 'heren' hebben zich in de periode september 1944 tot april 1945 salarissen toegemeten, welke iets aan de hoge kant waren. Deze te veel genoten 'salarissen' trachten wij terug te krijgen.'*[4]

Om zicht te krijgen op het handelen of niet-handelen van de gemeenten in de eerste jaren na de bevrijding, doken we in de bestuurlijke archieven. Voor Zutphen zijn die goed bewaard gebleven. Alleen in de notulen van de vergaderingen van het college van B en W zit een gat – van september 1944 tot april 1945. Omdat veel personeel en wethouders ondergedoken waren, kon

het college in die tijd niet bijeenkomen, voor zover de NSB-burgemeester daar überhaupt prijs op stelde. Daarnaast gebruikten we de handelingen van de gemeenteraad van Zutphen vanaf november 1945 en de jaarverslagen (tot en met 1945).[5]

In het archief van Warnsveld is het gat in de agenda's en vergaderingen groter. Deze notulen eindigen in september 1943 en worden pas in augustus 1945 hervat. De gemeenteraad kwam in november 1945 voor het eerst weer samen.

De naoorlogse stukken en verslagen zijn minstens zo omvangrijk als die uit de bezettingsjaren. In de eerste naoorlogse jaren waren bouw en herstel van woningen en nijpende problemen bij de huisvesting het centrale thema. Van speciale aandacht voor Joodse teruggekeerden is daarbij geen sprake. Slechts bij hoge uitzondering wordt naar hen verwezen, al was de groep teruggekeerden ook heel klein. Het archief bevat een (ongedateerde) inventarisatie door de gemeente, juist van Joden die niet waren teruggekeerd.[6] Daarnaast vonden we slechts af en toe verwijzingen.

In juni 1945 is in de notulen van B en W vastgelegd dat de kwestie van Joodse inwoners wiens huizen in de oorlog gevorderd (niet onteigend) waren, opgelost moest worden. Aan het begin van de bezetting had de Wehrmacht daarvoor maandelijks een vergoeding betaald via de gemeente. In de laatste oorlogsjaren was dat niet meer gebeurd. De burgemeester besloot deze vergoeding alsnog uit te keren, maar alleen – aldus de notulen – 'indien het geld er is.'[7]

In een geval probeerde een Joodse burger het beheer te krijgen over een woning van zijn broer. Gemeente Zutphen deed in 1948 enige moeite om dat te ondersteunen. Het hoofd van het plaatselijke bureau wederopbouw besprak met het college het verzoek om de zaak van deze J. Hamburg te bepleiten bij het NBI.

Hamburg wilde beheerder worden van het pand Broederenkerkhof 2. Dat was eigendom geweest van zijn broer, slager Abraham Hamburg, die in november 1942 in Auschwitz was omgebracht, tegelijk met zijn vrouw Rosalina Hamburg-Glaser.[8] Uiteindelijk lukte het J. Hamburg om het eigendom van zijn broer over te nemen. Hij kreeg een vergunning om het pand te herstellen en 3.000 gulden om die kosten te dekken. Dit verhaal kwam naar voren uit de notulen van B en W. Tegelijkertijd is het veelzeggend dat er niet meer soortgelijke verzoeken of besluiten voorkomen.[9]

Pas in 1952 probeerde de gemeente een overzicht te krijgen van panden die waren teruggegeven aan Joodse ontrechten. Dat kwam voort uit een vraag van het Ministerie van Maatschappelijk werk.[10] Daar maakte men zich zorgen over 'foute' oorlogskopers: mensen die hun wooneigendom hadden moeten teruggegeven en misschien zelfs wel veroordeeld waren door een tribunaal. De vrees bestond dat deze kopers nu steun zouden trekken. Via notarissen die bij deze oorlogskopen betrokken waren geweest, probeerde gemeente Zutphen te **inventariseren** om welke panden en kopers het ging.

Ook in andere gemeentearchieven (o.a. Alkmaar) bevinden zich zulke inventarisaties uit 1952 als antwoord op deze aanvraag van het ministerie.

Dit was de voorgeschiedenis: sommige Joodse eigenaren hadden in 1942, op het moment dat ze onteigend werden, een hypotheekschuld op hun woning. Die was destijds afgelost met een deel van de koopsom van de oorlogskoper. Met het rechtsherstel waren onteigening en verkoop nietig verklaard – daarmee ook de aflossing. Dus wat gebeurde er: de oorlogskoper kreeg zijn hypotheekaflossing terug. De oorspronkelijke eigenaar moest hem daarvoor schadeloosstellen en zichzelf weer opzadelen met die hypotheek uit 1942. Met terugwerkende kracht was de oorlogskoper niet armlastig; hij moest de steun die hij uit de sociale verzekeringen had ontvangen, terugbetalen.

Deze constructie is een typisch voorbeeld van de bureaucratische rechtlijnigheid waarmee de nietigverklaring van de onteigening werd omgezet en doorberekend. Van speciale aandacht en zorg voor Joodse burgers die berooid en getraumatiseerd uit de kampen terugkeerden, is bitter weinig te merken. Dat geldt ook voor de officiële stukken van gemeenten Zutphen en Warnsveld in het algemeen. Al zullen empathie en coulantie in de alledaagse omgang van de gemeente met burgers ook niet opgetekend zijn in officiële berichten.

Rechtsherstel

Uit nationaal onderzoek en studies voor andere gemeenten weten we dat rechtsherstel in de overgrote meerderheid van de gevallen heeft plaatsgevonden. Dat wil zeggen: Joodse Nederlanders kregen hun vastgoedeigendom terug via de Raad voor het Rechtsherstel en het NBI. In enkele gevallen kwamen een Joodse eigenaar en oorlogskoper overeen dat de koop niet ongedaan werd gemaakt.

Bij de meeste teruggaven kwam een minnelijke schikking tot stand. Daarbij werd de koop nietig verklaard, en werden de kosten die de koper had gemaakt sinds het moment van de koop afgezet tegen de inkomsten die hij had verkregen uit de woning. Dat betekende in de praktijk dat bijvoorbeeld instandhoudingskosten, renovaties, energierekeningen en betaalde belastingen werden afgezet tegen huurinkomsten en achterstallig onderhoud. Sommige posten, zoals huur of belasting, werden met bewijsstukken onderbouwd. Voor andere posten moesten beide partijen het eens worden over een schatting. Bijvoorbeeld voor renovaties of tuinonderhoud.

De ‘doorverkooporganisaties’ NGV en ANBO waren er tijdens de bezetting niet in geslaagd om alle onteigende panden door te verkopen. Bijvoorbeeld omdat die panden in slechte staat waren of oorlogsschade hadden. In Zutphen was het aantal panden dat niet doorverkocht kon worden, relatief klein. In deze gevallen hoefde een onteigende niet met een oorlogskoper te onderhandelen. Wel kreeg hij soms te maken met een huurder. Het NBI regelde dan de teruggaaf als beheerder van de bezitsstand van de vroegere Duitse instellingen.

Bij een minnelijke schikking was de ontrechte Joodse burger vaak in een nadelige positie. Hij had bij terugkeer vaak geen financiële middelen, soms nauwelijks een dak boven zijn hoofd. Een oorlogskoper kon daar gebruik van

maken door de teruggaaf te vertragen. Bovendien hield de overheid vast aan de in 'normale tijden' begrijpelijke eis van een overlijdensakte. De zoektocht naar zulk bewijs, of naar nabestaanden en erfgenamen, waren de belangrijkste oorzaken dat een teruggaaf soms jaren duurde.

De voorbeelden zijn talrijk: Carel van Gelder was eigenaar van Lieveheersteeg 12, dat was op dat moment een bergplaats met erf. Hij werd onteigend in 1942 en in 1943 werd het pand verkocht aan Petrus Antonius Tieleman. In 1944 verkocht die het door aan Christiaan Gerhardus te Braak. In 1948 vond er minnelijk rechtsherstel plaats. Het pand ging toen formeel over in het vermogen van Carel van Gelder. Carel van Gelder was op dat moment 'afwezig'. Hij was op 22 oktober 1942 vermoord in Auschwitz. Het pand werd uiteindelijk in 1949 of in 1950 verkocht.[11]

Niet elk Joods slachtoffer was machteloos bij de 'minnelijke schikking', zoals het volgende voorbeeld van Elie Meijers laat zien. Eind 1941 werd bekend dat alle Joodse ambtenaren zouden worden ontslagen: Meijers was griffier aan de rechtbank in Zutphen. De familie ontvluchtte de stad eerst, keerde toen terug en dook uiteindelijk onder. Onmiddellijk daarop werd zijn woning leeggehaald. Het gezin had het geluk dat ze pas in 1945 opgepakt werd en in Kamp Westerbork de bevrijding door de Canadezen meemaakte.

Twee van zijn broers hadden huizen aan de Frans Halsstraat gehad, die onteigend waren. Via zijn goede contacten bij de gemeente probeerde Elie Meijers toestemming te krijgen om met zijn gezin in een van deze woningen te trekken als 'beheerder'. In 1948 werd duidelijk dat het hele gezin van zijn broer Jacob in Sobibor en Mauthausen was. Elie werd eigenaar van het huis Frans Halsstraat 66. Het huis ernaast van zijn andere broer Herman was in de oorlog wel verkocht, maar de koper werd onteigend en Elie werd NBI-beheerder. In 1948 verkocht hij dit pand.[12]

Een bijzonderheid in Zutphen was de kwijtschelding van straatbelasting voor panden die twaalf maanden achter elkaar leeg hadden gestaan. In Zutphen kon dus bij de eindafrekening na de oorlog voor een ontrechte Joodse burger wiens huis nooit verkocht of verhuurd was door de roofinstellingen geen belastingschuld meespelen. Deze regeling was echter geen coulantie na de oorlog en ook geen uitzondering voor Joodse burgers. De regeling was ingevoerd met ingang van 1940, al voor de bezetting, en gold voor alle Zutphenaren.[13]

Vanuit ons huidige perspectief zijn deze boekhoudkundige afrekeningen bevreemdend. De oorspronkelijke eigenaar had immers in het beste geval een paar dorpen verder enkele jaren ondergedoken gezeten, voortdurend vrezend voor de klop op de deur. Veel waarschijnlijker was dat hij naar Sobibor of Auschwitz gedeporteerd was. In de meeste van deze gevallen werd de teruggave van vastgoed aangevraagd door een nabestaande.

De oorlogskoper was soms een stadgenoot, of zelfs een buurman, die een kans voor economisch profijt had gezien. Misschien zocht ook hij alleen veilig

onderdak voor zijn familie. In de meeste gevallen waren kopers echter handelaren die dik verdienden aan de doorverkoop van tientallen – en soms honderden – Joodse panden. Niet zelden waren de kopers NSB'ers. Zij gebruikten hun netwerken om een lucratieve koop te sluiten. Toch werden over deze noodlottige jaren eindafrekeningen opgemaakt over tuinonderhoud, gasrekeningen en hypotheekpremies.

Een steekproef uit kadaster en NBI-dossiers

Voor zo'n 30 panden hebben we vastgesteld of rechtsherstel heeft (zie hoofdstuk 6, tabel 1). We hebben daarbij geprobeerd om panden met verschillende 'oorlogsverhalen' te vinden: doorverkocht, verhuurd, leegstand, beschadigd door bombardementen of strijdgeweld, gevorderd door de **Wehrmacht**.

De Duitse strijdkrachten in het Derde Rijk en de militaire bezettingsmacht in Nederland.

Bij één perceel is het onduidelijk of er rechtsherstel heeft plaatsgevonden, namelijk Nieuwstad 11/Van Tillstraat 6. Gemeente Zutphen onteigende dit pand na de oorlog in het kader van de wederopbouw. De kadastrale akten laten niet zien of er rechtsherstel is geweest. Ook vonden we in het Nationaal Archief geen NBI-dossier van de oorspronkelijke eigenaar van dit pand.[14]

De zekerste weg om rechtsherstel vast te stellen, is het kadaster. De gedigitaliseerde omschrijvingen van percelen (**leggers**) geven een goed beeld van de eigendomsgeschiedenis. Ze vermelden duidelijk of er rechtsherstel plaats geeft gevonden door het NBI of de Raad voor het Rechtsherstel. Afgezien van eventueel een kanttekening over rechtsherstel, bevatten de kadasterleggers basale informatie over koper en verkoper. Eventueel bevatten ze gegevens over opvolging en erfgenamen.

Een leggerartikel is een stuk in de kadastrale legger waarop alle percelen staan vermeld die één of meerdere personen in een kadastrale gemeente in eigendom heeft of hebben.

In veel gevallen biedt het **NBI-dossier** op naam van de onteigende of beheerder meer informatie over het onderhandelingsproces, de boekhoudkundige eindafrekening, de correspondentie en de formele beslissingen die aan de teruggaaf voorafgingen.

Het Nederlands Beheersinstituut beheerde de bezittingen van door de Duitse bezetter onteigende Joodse burgers, maar ook van landverraders en Duitse instanties of burgers die door de Nederlandse staat onteigend waren.

Hetzelfde geldt voor de dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Dit ingenieuze systeem – met meerdere verzamelingen indexkaarten – geeft toegang tot de 30.000 dossiers van gevallen waarin een rechtsherstelverzoek eindigde in een rechtszaak. De strijdvraag betrof vaak echter geen vastgoed, maar over **effecten**, sieraden of kunstbezit.

Aandelen, obligaties en andere verhandelbare rechten.

Zelfs in verhouding tot de omvang van de stadsbevolking komt Zutphen nauwelijks voor in deze indexen. Zelfs de zeer ruime steekproef van bijna de helft (13.000 indexkaarten!) leverde maar één enkel dossier op met de markering 'O' (onroerend goed) voor Warnsveld en geen enkele voor Zutphen.[15]

Dat enige voorbeeld van een rechtszaak over rechtsherstel voor Warnsveld betrof bovendien geen vastgoed, maar landbouwgrond. S. Koppel bezat twee weilanden in Warnsveld: het Spookhuis en het Stikkenweerdslag. In de oorlog

werd hij gedwongen om beide te verkopen. Landbouwer Gerrit Jan Lammers kocht de percelen.

Na de oorlog probeerde de familie Koppel met de familie Lammers tot minnelijk rechtsherstel te komen, maar dat lukte niet. Lammers kwam te overlijden. Ook zijn weduwe wilde de weilanden alleen maar teruggeven aan Koppel als zij een gedeelte van de weilanden in pacht zou krijgen. Daar ging de oorspronkelijke eigenaar niet mee akkoord. Hij besloot om een zaak aan te spannen bij de Raad voor het Rechtsherstel. Uiteindelijk kreeg S. Koppel gelijk van de rechter: in 1948 kreeg hij de eigendomsrechten over zijn weilanden terug.[16]

Deze steekproeven bevestigen het beeld dat rechtsherstel uiteindelijk plaatsvond in bijna alle gevallen. Onteigende Joodse burgers kregen hun vastgoed terug, met of zonder rechtszaak. In Zutphen en Wansveld leverde de steekproef in het kadaster zelfs geen enkele uitzondering op deze regel of twijfelgeval op.

Wel is het belangrijk om voor ogen te houden dat rechtsherstel *aangevraagd* moest worden door de ontrechte of zijn of haar nabestaanden. Ongetwijfeld zullen er ook in Zutphen gevallen zijn geweest waarin de (verre) verwant die als erfgenaam kon worden aangemerkt, niet wist dat zijn familielid in het bezit was geweest van een woning. Waar geen restitutieaanvraag ingediend werd, kon de oorlogskoper ermee wegkomen. Zeker als die koper geen bekende uit de stad of veroordeelde NSB'er was.

Gemeentebelastingen

In het midden van de 20e eeuw hief de Rijksoverheid de meeste belastingen. Deze directe belastingen blijven in dit onderzoek buiten beschouwing, omdat we ons richten op gemeenten.

Tussen de twee wereldoorlogen kreeg de overheid steeds meer verantwoordelijkheden. Daardoor volgden nieuwe belastingen, van inkomsten- tot omzetbelasting. Tijdens de bezetting werden deze belastingen verhoogd. Ook werden nieuwe belastingen ingevoerd, zoals de loonbelasting.

Gemeenten hieven straatbelasting (onroerendgoedbelasting) en soms rioolbelasting. Dit stelsel van **gemeentebelastingen** veranderde niet tijdens de oorlog. Tijdens de bezettingsjaren betaalden huiseigenaren dus straatbelasting volgens criteria en tarieven uit de jaren dertig.

Erfpachtcanon bestond wel in Zutphen, maar speelde voor zover uit ons onderzoek gebleken in Zutphen geen rol van betekenis, anders dan in Den Haag of Amsterdam.

Vanaf het moment dat een Joodse eigenaar op basis van Verordnung 154/1941 de zeggenschap over zijn vastgoed verloor, ging ook zijn verplichting om gemeentebelastingen te betalen over op beheerder NGV of ANBO. Onderzoek voor andere Nederlandse steden levert op dit punt geen duidelijk beeld op. Zeker in 1941 en 1942 voldeed de bezetter deze gemeentelijke belastingaanslagen over het algemeen trouw. In die eerste jaren betaalde de bezetter bijvoorbeeld ook de beloofde jaarlijkse schadevergoeding aan eigenaren wiens huis

gevorderd was om militair-strategische redenen of voor de inkwartiering van Wehrmacht-soldaten.

In Zutphen blijkt uit het gemeentearchief dat de Wehrmacht deze vergoeding via de gemeente ook betaalde aan Joodse huiseigenaren van gevorderde panden. Een voorbeeld is Jacob Cohen, met zijn huis aan de Bakkerstraat 1a. Eind 1942 werd de schadeloosstelling daarover deels overgemaakt aan de ANBO en deels aan de eigenaar zelf. Half oktober 1942 werd Cohen naar Auschwitz gedeporteerd; hij werd daar direct vermoord.[17]

Later nam de belastingmoraal sterk af. Naarmate de Duitsers er op het Europese strijdtoneel steeds minder goed voor stonden, liet de bezetter zijn pogingen varen om de Nederlandse bevolking en bestuurders voor de nazi-ideologie te winnen.[18] Na de deportatie van Joden en de lucratieve verkoop van hun geroofde panden bleven voor de roofinstellingen bovendien alleen verhuurde en leegstaande panden over. Het beeld is niet eenduidig, maar in de laatste oorlogsjaren voldeed de bezettingsmacht steeds minder belastingaanslagen. Het is mogelijk dat het ene regionale ANBO-kantoor hier anders in stond dat het andere.[19]

Bij panden die doorverkocht waren, was het aan nieuwe eigenaren om de gemeentelijke belastingen te voldoen die bij hun bezit hoorden. Over het algemeen hadden zij er alle belang bij om deze aanslagen te betalen.

Na **Dolle Dinsdag** sloegen in heel Nederland NSB'ers, collaborateurs en lokale vertegenwoordigers van het naziregime op de vlucht. Ze lieten hun geroofde vastgoed vaak onbeheerd achter. Hun belastingen bleven daarom de laatste oorlogsmaanden onbetaald.

Dinsdag 5 september 1944, toen Nederlanders na de bevrijding van Antwerpen en Brussel een bevrijding van heel Nederland binnen enkele dagen verwachtten. Deze voorbarige feestvreugde had ook een duidelijk psychologisch effect op de bezetters en hun medeplichtigen.

Uit notulen van de gemeenteraad na de bevrijding wordt duidelijk dat gemeente Zutphen er weinig voor voelde om in te gaan op individuele verzoeken om kwijtschelding. Ook zag zij er weinig in om belasting kwijt te schelden voor bepaalde jaren of groepen.

Uit het gemeentearchief is een voorbeeld bekend van twee bezwaarschriften van niet-Joodse Zutphenaren. Hun woningen waren door de Wehrmacht gevorderd, maar de stad verwachtte wel dat zij over die jaren de aanslag van de straatbelasting voldeden.[20] Ze kregen in het stadhuis nul op rekest. De gemeente inde de belastingen zoals die voor de oorlog waren vastgesteld, zonder rekening te houden met de bijzondere situatie van de bezettingsjaren. Dit strikte beleid gold voor individuele Joodse en niet-Joodse burgers. Ook voor de groep Joodse teruggekeerden werd geen uitzonderingsregel opgesteld of zelfs maar overwogen, zo blijkt uit het zwijgen in de notulen en beleidsstukken.

We vonden in het gemeentearchief zelden bezwaarschriften van burgers of Joodse teruggekeerden tegen deze belastingpraktijk. In de gemeenteraad was wel weerstand toen de belasting in 1946 fors verhoogd werd. De raad zag echter in dat de noodlijdende gemeente weinig andere opties had. Ook een vereniging

van huiseigenaren tekende in 1947 bezwaar aan tegen de belastingverhoging. Bezwaren van of voor Joodse burgers tegen de belastingheffing over de oorlogsjaren op zich, hebben we niet aangetroffen.[21]

In lokale en regionale kranten werd na de bevrijding wel geschreven over de kwalijke praktijken van NSB'ers of collaborateurs in het bestuur en de burgerij. Maar ook de kranten zwijgen over de belastingpraktijk van het nieuwe gemeentebestuur.[22]

Teruggaaf van wooneigendom en belastingheffing

Het meeste Joodse vastgoed in Zutphen ging na de bevrijding over van een ANBO-beheerder naar een beheerder die door het NBI was aangesteld – net als elders in Nederland. Dat gold zeker voor panden die niet waren doorverkocht, en panden waarvan de oorlogskoper verdwenen was of zich voor een tribunaal moest verantwoorden. Deze nieuwe beheerders kregen bij de dossiers van de panden vaak ook belastingaanslagen als openstaande rekeningen, met name voor 1943 en 1944.

In het archief van Zutphen zien we dat beheerders deze rekeningen meestal niet betaalden. Ze werden gewoon doorgeven aan hun opvolger – de beheerder van een individueel pand wisselde vrij vaak in de jaren tussen bevrijding en definitief rechtsherstel. Dit algemene beeld van weigerachtigheid suggereert dat de gemeente óf geen mogelijkheden had om de beheerder tot betaling te dwingen, óf niet actief werk maakte van deze openstaande rekeningen. De eigen vergoeding voor het beheer stond los van zulke kosten, maar de meeste beheerders maakten weinig werk van hun taak.

Anders dan voor veel gemeenten in Nederland zijn in Zutphen de grootboeken met alle inkomsten van de gemeente bewaard gebleven. Deze grootboeken vonden we in het archief: niet alleen voor 1946 en de jaren daarna, maar ook voor de vijf oorlogsjaren. Naast belastingen werden in de grootboeken **erfpacht**, subsidies en verkoop heel precies bijgehouden.

Erfpacht bestond in Deventer, maar speelt in dit onderzoek tegenover de straat- of hovenbelasting geen rol van betekenis.

Zutphen heeft helaas niet de **belastingkohieren**. De grootboeken vermelden van de belastingbetaler alleen achternaam, voorletter en het verschuldigde bedrag, maar zelfs geen adres. In kohieren zoals die bijvoorbeeld in Nijmegen bewaard zijn gebleven, staat ook het vastgoed waarover belasting werd geheven, net als kwijtscheldingen, minderingen of boetes. Voor Warnsveld zijn er geen grootboeken of kohieren.

Overzichten van de belastinginning met op naam gestelde belastinggegevens per belasting.

Onderhandelingen over de teruggaaf van een pand werden vaak gevoerd voor een notaris. Soms werden de partijen vertegenwoordigd door een beheerder. In veel gevallen was nog onduidelijk of de Joodse eigenaar de bezetting overleefd had. Soms werd het bezit van de oorlogskoper ook beheerd door iemand van het NBI.

Over hoe men omging met openstaande belastingaanslagen, geeft het kadaster geen uitsluitsel. Ook NBI-dossiers zijn hier niet altijd informatief. Veel dossiers vertellen vooral over de zoektocht naar duidelijkheid over het lot van

de onteigende, of de zoektocht naar overlevende erfgenamen en nabestaanden. Ook de wisseling van beheerders, en de correspondentie met hen, neemt het nodige papier in. Kern van het archiefprobleem is dat het NBI een dossier sloot zodra de partijen een minnelijke schikking bereikten. Lang niet altijd zijn de details van zo'n schikking terug te lezen in het dossier.

Uit een uitgebreide zoektocht in de archieven – en de magere resultaten daaruit – volgen twee redelijke gevolgtrekkingen. Gemeente Zutphen ging na de bevrijding voor alle inwoners op een consequente manier om met openstaande belastingschulden voor vastgoed. Voor Joodse Zutphenaren die waren teruggekeerd en hersteld in hun recht, werden geen uitzonderingen gemaakt.

De paar NBI-dossiers waarin wél een eindafrekening is gemaakt van kosten en baten tussen rechtmatige eigenaren en oorlogskopers, hebben daardoor zeggingskracht. De gebruikelijke weg, die kennelijk door beide partijen geaccepteerd werd, was een boekhoudkundige eindafrekening. Daarin werden ook rekeningen van de gemeentelijke belastinginner meegenomen.[23]

Een aantal panden die door de NGV waren onteigend, stonden aan het einde van de oorlog leeg of waren verhuurd. Als de oorspronkelijke eigenaar of nabestaanden afwezig waren, kwamen deze panden onder beheer van het NBI. Deze dossiers konden in principe niet bij de afdeling Rechtspraak belanden. Bij de afhandeling van rechtsherstel door het NBI was de kans dat er openstaande belastingschulden waren wel groter.

Kortom: op basis van uitgebreid archiefonderzoek kunnen we aantonen dat gemeente Zutphen bij de belastingheffing geen uitzonderingen maakte voor de bezettingsjaren of voor Joodse burgers. Betaalde of onbetaalde belastingaanslagen over 1943 en 1944 werden – vaak jaren later – meegenomen in de boekhoudkundige eindafrekening bij teruggaaf aan de oorspronkelijke eigenaar.

In dit redelijk duidelijke beeld blijft één raadsel over. Dat gaat over een korte lijst in het grootboek van 1945, dus over het belastingjaar 1944. Bij vier namen (bedrag, achternaam en voornaam, zonder adres) staat dat deze inwoners in 1946 de straatbelasting over 1944 nabetaald hebben. Afgaande op de achternamen zijn dit alle vier Joodse burgers. Een van hen is 'M. van Thijn', lid van een familie met veel vastgoedbezit in Zutphen. Uit Zutphen is een Maurits van Thijn bekend. Die was echter op 16 november 1943 in Nijmegen gestorven (vermoedelijk op zijn onderduikadres).[24] De betaalde belasting zou kunnen gaan over een of meerdere van zijn zes huizen in Zutphen en Warnsveld. Mogelijk is deze belasting betaald door zijn vrouw of door een beheerder.

Met alleen deze beknopte aantekening in het grootboek, maar zonder de kohieren van de belastingen, is dit raadsel nauwelijks op te lossen. De vraag is of de gemeente in deze vier gevallen actief achterstallige belastingen geïnd heeft bij teruggekeerden, nabestaanden of beheerders. Dan zou sprake zijn van naheffingen.

Het kleine aantal van vier betalingen (tegenover de 138 panden in de Verkaufsbücher) kunnen we interpreteren als een weinig succesvolle poging om openstaande rekeningen te innen. We kunnen het met evenveel recht zien als eenmalige nabetalingen door oorspronkelijke eigenaren of hun vertegenwoordigers, zonder bemoeienis van de gemeente.

Onzeker blijft hoe gemeentebelastinginners in 1945 of 1946 konden weten welke Joodse rechthebbenden ze konden aan spreken op deze belastingschuld. In de meeste gevallen moest de oorspronkelijke eigenaar eerst doodverklaard worden, en moest een erfgenaam zijn gevonden. Eerder zagen we al dat dat proces vaak jaren duurde. Welke verklaring de juiste is, lijkt zonder de verloren kohieren onbeslisbaar. En inmiddels weten we zeker dat voor Zutphen in het archief in 1980 de ontheffingen voor straatbelasting tussen 1941 en 1969 zijn vernietigd. In 1987 zijn bovendien belangrijke aanslagen, uitstel en kwijtscheldingen van aanslagen verloren gegaan. En daarmee de enige systematische archiefbron om deze vraag met enige zekerheid te beantwoorden.[25]

De bovenstaande minimale aanwijzingen geven geen aanleiding om uit te gaan van een actief beleid van naheffingen (of boetes) door gemeenten Zutphen en Warnsveld. Ten eerste is van zo'n beleidsbeslissing niets te vinden in de notulen van B en W of de gemeenteraad. Dat wil trouwens niet zeggen dat voor een bestaande routine om na de bevrijding achterstallige belastingen te innen per se een politiek besluit nodig was. Ten tweede was de gemeente geen partij in de onderhandelingen tussen Joodse eigenaren en oorlogskopers via het NBI. De gemeente Zutphen was daarbij in de gearchiveerde brieven niet betrokken.

Noten

1 Niek Megens, *Zutphen: de verdwenen stad. Voor, tijdens en na het bombardement van 1944* (Zutphen: Walburg Pers, 2011); Niek Megens e.a., *De laatste dagen: bevrijding van de IJsselstreek '44-'45* (Zutphen: Walburg Pers, 2015).

2 Abbas, *Joodse bewoners in de schilderswijk Zutphen*; Laansma, *De Joodse gemeente te Zutphen*; Kooij, *De Zutphense Kehille*.

3 RAZ, 3002, inv.nr. 263, Stukken betreffende benoeming en ontslag van jhr. mr. P.A.G. de Milly van Heiden Reinestein.

4 RAZ, 3002, inv.nr. 993, Stukken betreffende terugvordering van het teveel betaalde salaris aan voormalige gemeentesecretaris J.V.P. Kamm, 1949-1953.

5 RAZ, 0003, inv.nrs. 22-29; RAZ, 0003, inv.nrs. 60-65; RAZ, 0003, inv.nrs. 86-92.

6 RAZ, 0003, inv. nr. 26 Notulen B&W 1944-1945.

7 RAZ, 0003, inv. nr. 26 Notulen B&W 1944-1945.

8 Joods Monument, nrs. 119372 en 119371.

9 RAZ, 0003, inv.nr. 28 Notulen B&W 1948, 17 juni 1948.

10 RAZ, 0003, inv.nr. 5265, Verstrekken en ontvangen van inlichtingen inzake de ondersteuning van politieke delinquenten en hun gezinnen, en akten van rechtsherstel 1945-1952.

11 Joods Monument, nr. 119406.

12 Kadaster Zutphen, perceelnrs. C 1440, C 1339, leggerartikelen 8356, 7976, 9574, 9612, 9574; Interview Elie Meijers in 1996, Oud Hengelo, www.oudhengelo.nl; Joods Monument, nrs. 119328 en 119324.

13 RAZ, 0003, inv. nr. 2227 Straatbelasting.

14 Kadaster Zutphen, perceelnr. F 7887, leggerartikel 5063 en reeks Zutphen deel 1201, nr. 92 en deel 1320, nr 10.

15 NA, 2.09.48.02, 1945-1967 (1971), inv.nrs. 137-162.

16 NA, 2.09.48.02, inv.nr. 611 rekestdossier R494-522 (R-nummer 506).

17 RAZ, 0003, inv.nr. 6421 Ontvangen en verstrekken van inlichtingen inzake vorderingen van gebouwen door de Duitse Weermacht ingevolge de vordering betreffende de ingebruikneming van bebouwde en onbebouwde onroerende goederen, 1940-1945; RAZ, 0003, inv.nr. 6422 Afwikkelen van schadevergoedingen voor vorderingen van gebouwen door de Duitse weermacht; Joods Monument, nr. 119408.

18 Peter Romijn, *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949* (Amsterdam: Balans, 2020).

19 RAZ, 0003, inv.nr. 6422, Afwikkelen van schadevergoedingen voor vorderingen van gebouwen door de Duitse weermacht.

20 RAZ, 0003, inv. nr. 2227 Straatbelasting.

21 RAZ, 0003, inv. nr. 2227 Straatbelasting; RAZ, 0003, inv.nr. 89 Verslag handelingen gemeenteraad 1947 (6 februari 1947); RAZ, 0003, inv.nr. 90, Verslag handelingen gemeenteraad 1948.

22 De relevante regionale en lokale kranten zijn grotendeels niet digitaal beschikbaar, zie bijlage. Daardoor konden die slechts beperkt meegenomen worden in het onderzoek en bijvoorbeeld niet consequent doorzocht worden op berichten over uit het onderzoek bekende familienamen of straatnamen.

23 Vergelijk: Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, 198–205.

24 Joods Monument, nr. 594877.

25 Informatie van archivaris Ron Elsinga.

6. Bijlagen

Tabel 1: Steekproef onteigening en rechtsherstel Zutphen en Warnsveld

Zutphen

	Boompjeswal 10	Boompjeswal 11a
Verkaufsbücher Laufnr.	*2560*	*1555*
Kadastraal nr. / leggerartikel	*F 7060 / 8997*	*F 9286 / 6729*
Eigenaar	*Dina Levison & Elisabeth Henriette Levison, weduwe van Isaac Levison*	*Jacob Sanders*
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	*Thomas Marinus van Dorth (1943)*	*Herman Godefridus Hiemstra (1943)*
Rechtsherstel (jaar)	*1950*	*1948*
Bron	*Kad., VB*	*Kad., VB*

	Coehoornsingel 190	Deventerweg 10
Verkaufsbücher Laufnr.	*1776*	*1757*
Kadastraal nr. / leggerartikel	*B 1366 / 7377*	*B 826 / 8041*
Eigenaar	*Gesina Mansfeld, weduwe van Philips de Vries*	*Levi Joseph Spier*
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	*Thomas Marinus van Dorth (1942)*	*Thomas Marinus van Dorth (1942)*
Rechtsherstel (jaar)	*1950*	*1946*
Bron	*Kad., VB (nr. 90)*	*Kad., VB*

	Deventerweg 12	Deventerweg 42
Verkaufsbücher Laufnr.	*1757*	*8027*
Kadastraal nr. / leggerartikel	*B 1378 / 7853*	*B 2187 / 7049*
Eigenaar	*Dr. Isidore Maurits de Haas*	*Louis Koppel*
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	*Thomas Marinus van Dorth (1942)*	*Niet verkocht*
Rechtsherstel (jaar)	*1947*	*n.v.t.*
Bron	*Kad., VB*	*Kad., VB*

	Deventerweg 53	Deventerweg 81
Verkaufsbücher Laufnr.	*6535*	*2148*
Kadastraal nr. / leggerartikel	*B 1537 / 6488*	*B 1546 / 6954*
Eigenaar	*Markus de Winter*	*Meijer Vromen*
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	*Reinierus Johannes Thomassen en Adriaan Quispel (1943)*	*Herman Godefridus Hiemstra (1943)*
Rechtsherstel (jaar)	*Onbekend*	*1948*
Bron	*Kad., VB*	*Kad., VB*

	Deventerweg 91	Frans Halslaan 64
Verkaufsbücher Laufnr.	*657*	*4742*
Kadastraal nr. / leggerartikel	*B 1531 / 7049*	*C 1440 / 8356*
Eigenaar	*Louis Koppel*	*Herman Meijers*
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	*Lambert Janssen (1942)*	*Gerardus Julianus Johannes Weernink (1943)*
Rechtsherstel (jaar)	*1951*	*1948*
Bron	*Kad., VB*	*Kad., VB*

	Frans Halslaan 66	Martinetsingel 15
Verkaufsbücher Laufnr.	*8285*	*2146*
Kadastraal nr. / leggerartikel	*C 1439 / 8355*	*F 8053*
Eigenaar	*Jacob Meijers*	*Henriette Esther Noach, weduwe van Leon Philips e.a.*
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	*Niet verkocht*	*Herman Godefridus Hiemstra (1943)*
Rechtsherstel (jaar)	*n.v.t.*	*1948*
Bron	*Kad., VB*	*Kad., VB*

	Nieuwstad 11 en Van Tillstraat 6	Nieuwstad 38
Verkaufsbücher Laufnr.	*1805*	*3662*
Kadastraal nr. / leggerartikel	*F 7887 / 5063*	*F 8822 / 6208*
Eigenaar	*Joseph Abraham Hamburg en Hartog Reinsdorp en consorten*	*Solomon Hanouwer*
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	*Thomas Gerrit van Dorth (1942)*	*Hendrik Jan Stortelers (1943)*
Rechtsherstel (jaar)	*Onteigening door de gemeente (1948)*	*1948*
Bron	*Kad., VB*	*Kad., VB*

	Raadhuissteeg 8	Rembrandtstraat 18/24
Verkaufsbücher Laufnr.	*6752*	*2196*
Kadastraal nr. / leggerartikel	*F 8289 / 7191*	*C 1565 t/m C 1568 / 7049*
Eigenaar	*Emanuel Snatager e.a.*	*Louis Koppel*
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	*Peter Antonius Jacobus Tieleman*	*Hendrik Ferkranus (1943)*
Rechtsherstel (jaar)	*1949*	*1947*
Bron	*Kad., VB*	*Kad., VB*

	Rozenhoflaan 1	Rozenhoflaan 25
Verkaufsbücher Laufnr.	*4255*	*1804*
Kadastraal nr. / leggerartikel	*B 827 / 7659*	*B 939 / 8905*
Eigenaar	*Salomon de Winter e.a.*	*Elsa Jacobson, vrouw van Izak David Themans*
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	*Thomas Marinus van Dorth (1943)*	*Thomas Gerrit van Dorth (1942)*
Rechtsherstel (jaar)	*1951*	*1950*
Bron	*Kad., VB*	*Kad., VB*

	Ruysdaelstraat 14/22	Sloetstraat 13-15
Verkaufsbücher Laufnr.	*1554*	*1349*
Kadastraal nr. / leggerartikel	*C 1686 / 6208*	*B 2846 / 6208*
Eigenaar	*Salomon Hanouwer*	*Salomon Hanouwer*
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	*Jan van der Linde (1942)*	*Johannes Gerrit Tesink (1943)*
Rechtsherstel (jaar)	*1952*	*1951*
Bron	*Kad., VB*	*Kad., VB*

	Sloetstraat 34-38	Sloetstraat 40
Verkaufsbücher Laufnr.	*1351*	*1350*
Kadastraal nr. / leggerartikel	*B 2815 / 8977*	*B 2815 / 8977*
Eigenaar	*Lodewijk Keizer*	*Lodewijk Keizer*
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	*Johan Gerrit Tesink (1943)*	*Alois Sommerauer (1943)*
Rechtsherstel (jaar)	*1949*	*1949*
Bron	*Kad., VB*	*Kad., VB*

	Vischpoortplein 10/10a	Weg naar Laren 20
Verkaufsbücher Laufnr.	*3081*	*4203*
Kadastraal nr. / leggerartikel	*D 198 / 6045*	*B 2460 / 7049*
Eigenaar	*Israel van Gelder*	*Louis Koppel*
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	*Peter Antonius Jacobus Tieleman (1943)*	*Bernard Antonius Jacobus Thomassen (1943)*
Rechtsherstel (jaar)	*1947*	*1951*
Bron	*Kad., VB*	*Kad., VB*

	Willem de Zwijgerlaan 276/278
Verkaufsbücher Laufnr.	*1352*
Kadastraal nr. / leggerartikel	*B 2860 / 6729*
Eigenaar	*Jacob Sanders*
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	*Alois Sommerauer (1942)*
Rechtsherstel (jaar)	*1948*
Bron	*Kad., VB*

Warnsveld

	Boschlaan 3	Leestenscheweg 91,93 en 99
Verkaufsbücher Laufnr.	*4280*	*1729*
Kadastraal nr. / leggerartikel	*J 1546 / 2401*	*Y 2003 en Y 2005 / 2991*
Eigenaar	*Isidore Spier*	*Maurits van Thijn*
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	*Lambertus Janssen (1944)*	*Lambertus Janssen (1943)*
Rechtsherstel (jaar)	*1948*	*1947*
Bron	*Kad., VB*	*Kad., VB*

	Leestenscheweg 95/97
Verkaufsbücher Laufnr.	*1733*
Kadastraal nr. / leggerartikel	*Y 2004 / 2990*
Eigenaar	*Lodewijk Allan Keizer*
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	*Lambertus Janssen (1943)*
Rechtsherstel (jaar)	*1948*
Bron	*Kad., VB*

Literatuur

Onderzoeksrapporten

Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.

Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.

'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.

Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.

Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.

Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.

Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.

Slaa, Robin te. *'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.

Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.

Regionaal en lokaal

Abbas, Corinne. *Joodse bewoners in de schilderswijk Zutphen: een zoektocht naar verhalen*. Zutphen, 2021.

Breukink, Peter. *De bevrijding van Zutphen*. Zutphen: Van Someren & Ten Bosch, 1980.

Frijhoff, Willem, red. *Geschiedenis van Zutphen*. 2de dr. Zutphen: Walburg Pers, 2003.

Hamburger, H., J. C. Regtien, en Fr. van Echten. *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Gelderland*. Bedum: Profiel, 2005.

Heusden, A.C. van, en J.H.J. van den Heuvel. *Het pijnlijk herstel: de wederopbouw van het openbaar bestuur in Gelderland 1944-1947*. Assen: Van Gorcum, 1993.

Kooij, Peter. *De Zutphense Kehille in het bijzonder: een geschiedenis van joods Zutphen*. Fochteloo: Stichting Nobilis i.s.m. Historische Vereniging Zutphen, 2021.

Laansma, S. De Joodse gemeente te Zutphen. Zutphen: Walburg Pers, 1977.

Megens, Niek, Harry Hekkert, B. Koerhuis, Nicolai Lensen, en Jacobien de Krijger. *De laatste dagen: bevrijding van de IJsselstreek '44-'45*. Zutphen: Walburg Pers, 2015.

Megens, Niek. *Zutphen: de verdwenen stad. Voor, tijdens en na het bombardement van 1944*. Zutphen: Walburg Pers, 2011.

Mulder, Henk, en Ineke Hissink-Kapper. *Warnsveld 1940-1945: herinneringen aan oorlog en bevrijding*. Warnsveld: Comité Herdenkingen Tweede Wereldoorlog, 2015.

Riemens, Jaap. *Dat overleef ik wel: Meijer Groen: het bewogen leven van een joodse Zutphenaar*. Zutphen: Walburg Pers, 2009.

Rosendaal, Joost. *Oorlog in Gelderland. Onderdrukking en vrijheid 1940-1945*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt Fragma, 2019.

Tamminga, Menno. *Wij zijn vrij! Ooggetuigen van toen en nu over de bevrijding van Warnsveld, Zutphen en De Hoven*. Zutphen: Historische Vereniging Zutphen, 2020.

Weerd, Evert van de, Gerjan Crebolder, en Peter A. Veldheer. *Bevrijdingsatlas Veluwe*. Barneveld: BDU, 1985.

Zwamborn, Tine. *De bevrijding van Warnsveld en zijn buurtschappen (2 april 1945-5 april 1945)*. Zutphen: Walburg Pers, 2000.

Nationaal en internationaal

Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*. Amsterdam: Boom, 2001.

Aalders, Gerard. *Bij verordening: de roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel*: rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden WO-II. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1998.

Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1999.

Barendregt, Jaap. *Oorlogseffecten: roof en rechtsherstel van joods effectenbezit*. Amsterdam: Aksant, 2004.

Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg, en Bart Wallet. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. 2de dr. Amsterdam: Balans, 2017.

Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboo, en H.A.J. van Schie. *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987*. Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.

Bossenbroek, Martin. *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bakker, 2001.

Boterman, Frits. *Duitse daders: de jodenvervolging en de nazificatie van Nederland (1940-1945)*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2015.

Croes, Marnix, en Peter Tammes. *'Gif laten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.

Essers, P.H.J. *Belast verleden: het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*. Deventer: Kluwer, 2012.

Gallin, Isabel. *Rechtsetzung ist Machtsetzung: die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 1999.

Griffioen, Jan Willem, en Ronald Zeller. *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam: Boom, 2011.

Happe, Katja. *Viele falsche Hoffnungen: Judenverfolgung in den Niederlanden 1940-1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017.

Hondius, Dienke, en Marga. Minco. *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.

Kompagnie, Jan H. *De oorlogsgids: met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven van het Nationaal Archief*. Den Haag: Nationaal Archief, 2005.

Lipschits, I. *De kleine sjoa: joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.

Meihuizen, J.P. *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2003.

Meijer, Kor. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008.

Oprel, Marieke. *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Amsterdam: VU University Press, 2020.

Piersma, Hinke. *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.

Piersma, Hinke, red. *Mensenheugenis*. Amsterdam: B. Bakker, 2001.

Presser, Jacques. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 7de dr. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1977.

Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.

Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.

Romijn, Peter. *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten: De Haan, 1989.

Ruppert, Christiaan J. *Eindelijk restitutie: De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over joodse oorlogstegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press, 2017.

Schütz, Raymund. *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam: Boom, 2016.

Veraart, Wouter Jan. 'Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw'. Deventer: Kluwer, 2005.

Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces*. Amsterdam: Boom, 2013.

Archieven

Nationaal Archief

2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983)

2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945-1967

2.09.48.02 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel: Afdeling Rechtspraak, 1945-1967 (1971)

2.09.16.xx Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut, beheersdossiers beginnend met de letter ...

Gelders Archief

0039 Gedeputeerde Staten

0040 Gouverneur van de Provincie/Commissaris van de Koning(in)

Erfgoed Centrum Zutphen

0003 Archief van de gemeente Zutphen (1920-1980)

3002 Archief van de gemeente Warnsveld

0284 Archief van de Nederlands-Israëlitische gemeente van Zutphen (1822-1966)

0103 Archief van het Bureau Wederopbouw van de gemeente Zutphen (1945-1953)

Websites en kranten

Advies & Actualiteit, Radboud Universiteit
www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht

Erfgoedcentrum Zutphen
www.erfgoedcentrumzutphen.nl

InZutphen
www.inzutphen.nl

Joods Cultureel Kwartier
www.jck.nl

Joods Monument
www.joodsmonument.nl

Kadaster, Verkaufsbücher
labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher

De Koerier (1941-1945)

Oorlogsgravenstichting
www.oorlogsgravenstichting.nl

Nationaal Comité 4 en 5 mei
www.4en5mei.nl

StolpersteineZutphen
www.stolpersteinezutphen.nl

Oorlogsbronnen
www.oorlogsbronnen.nl

Het Zutphens Dagblad voor Achterhoek en Veluwezoom (vanaf 1947)
www.erfgoedcentrumzutphen.nl

De Zutphense Courant (tot 1941 en vanaf 1946)
www.erfgoedcentrumzutphen.nl